

Атоқли шоир-қиссахон Раҳматулла Юсуф угли «Гуругли» туркуми достонларини шундай атаган эди. Мен буни эслар эканман, бу улкан достончининг заковатига, биргина ибора билан халқимиз эпик ижодиётидаги бундай буюк ва ноёб ҳодисага ғоятда тўғри ва шоирона баҳо бера олганлигига яна бир бор қўйил қолдим. Чиндан ҳам «Гуругли» достонлар гултожи, қўшиқлар сараси, халқимизнинг қалбидан қўйилиб ва қуюқлашиб оққан шеърят қаймоғидир.

«Гуругли» достонлари купгина халқлар орасида жуда кенг тарқалган. Бу достонлар ўзбек, тожик, туркман, озарбайжон, турк, қozoқ, қорақалпоқ, арман, грузин, курд халқлари эпик ижодиётида ўзига хос туркумларни ташкил этадилар. Гуругли Сибирь татарлари, Булгор туркларининг севимли эпик қаҳрамонларидан биридир. Туркумнинг айрим лавҳалари Урта Осиё (Бухоро) арабларидан ҳам ёзиб олинган. Бундай кенг ҳудудда, асосан, туркий элатлар ва қисман туркий бўлмаган халқлар орасида кенг тарқалган, туркумлашишнинг барча хилларини ўз ичига олган бунчалик куп тармоқли бирор бир эпик асарни дунё фольклорчилиги билмайди. Бундай уртоқ мерос орасида юзлаб халқ бахшилари иштирокида яратилган ўзбек «Гуругли» достонлари алоҳида ўрин тутати.

«Гуругли» туркуми достонлари Ўзбекистоннинг барча ерларида яшаган бахшилардан, шунингдек, жумҳуриятимиздан ташқарида яшовчи ўзбеклардан ҳам ёзиб олинган. Ўзбек «Гуругли»си бошқа халқлар «Гуругли»сидан ўзининг боқийлиги, достонлар хилма-хиллиги, туркумлашишнинг мураккаб жиҳатларига асосланганлиги, унда қаҳрамонона ўтмиш мислсиз романтик лавҳалар орқали кенг куламда тасвирланганлиги, халқ ҳаёти, урф-одатлари, дунёқарашлари ҳаққоний, ҳайратомуз бадий ифодаланганлиги билан ажралиб туради.

«Гуругли» достонларини куп билган ва гузал куйлай олган бахшилар уларнинг сонини «қирқ» рақами билан белгилайдилар. Аммо, уларнинг ҳаммасини тўла билган бахшилар аниқланган эмас. Фақат айрим бахшиларнинг «Гуругли» достонларини куп билганлиги қайд этилган, холос. Бизнинг кузатишимизча, «қирқ» рақами анъанавий

булиб, у ҳақиқий ҳолни ифода этмайди. Аслида узбек элида тарқалган «Гуругли» дostonларининг сони юздан ошади. Ҳозиргача фольклоршунослар томонидан ёзиб олинган ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти Фольклор архивида сақланаётган «Гуругли» дostonларининг сони олтмишга бори. Туркумнинг вариантлари ва Хоразм «Гуругли»си бу ҳисобга кирмайди. Хоразм дostonларини махсус урганган профессор С. Рузимбоевнинг фикрича, воҳада тарқалган «Гуругли» дostonларининг умумий сони йигирма тўрттадир. Шундан ун саккизтаси ёзиб олинган. Бунга ҳалигача ёзиб олинмаган, унутилиб кетган «Шодмонбек», «Дониёрхужа», «Ойдиной», «Холдор бувиш», «Бектош араб», «Аҳмад Сардорнинг суяги», «Аҳмад Сардор ва Ҳасаншоҳ», «Аҳмад Сардор ва Аваз», «Шерали» каби унлаб дostonларни қўшсак, юқорида айtilган юз рақамига яқинлашиб қоламиз. Ёзиб олинган дostonларнинг бахшилар ўртасида бўлиниши ҳам бир хилда эмас. Масалан, атоқли бахши Эргаш Жуманбулбул углидан 5, Ғозил Йулдош углидан 10, Исом шоирдан 3, Пулкан шоирдан 16, Бекмурод Журабой углидан 2, Саидмурод Паноҳ углидан 1, Умир Сафар углидан 3, Мардонақул Авлиёқул углидан 2, Раҳматулла Юсуф углидан 27 дoston ёзиб олинган.

«Гуругли» туркуми дostonларини урганишда бош қаҳрамоннинг эпик биографиясига мос равишда уларнинг бирин-кетинлик тартибини белгилаш ҳам муҳимдир. Атоқли фольклоршунос Ҳоди Зариф 1941 йилда нашр этилган «Равшан» дostonига ёзган сузбошида 39 дostonнинг шундай бирин-кетинлигини белгиллаган эди. Хоразм дostonларини киритмаган ҳолда ёзиб олинган «Гуругли» туркуми дostonлари силсиласини биз қуйидагича белгиладик: 1. Гуруглининг тугилиши. 2. Гуруглининг болалиги. 3. Чортоқли Чамбил. 4. Зайдиной. 5. Юнус пари. 6. Мисқол пари. 7. Гулнор пари. 8. Қирқ йигит билан қирқ қиз. 9. Ҳасан кулбар. 10. Райҳон араб. 11. Шоҳдорхон. 12. Замонбек. 13. Хидирали албег. 14. Бердиёр оталик. 15. Эломон. 16. Холдорхон. 17. Гуруглининг Қримга бориши. 18. Говдароз дев. 19. Беш подшоининг Чамбилга ёв бўлиб келиши. 20. Шоқаландар. 21. Рузахон. 22. Ёсқила. 23. Ҳасанхон. 24. Чамбил қамали. 25. Далли. 26. Авазхон. 27. Гулқизой. 28. Ойгулқизнинг вафоти. 29. Интизор. 30. Малика айёр. 31. Машриқо. 32. Зулфизар. 33. Бутакўз. 34. Қундуз билан Юлдуз. 35. Сарвиноз. 36. Балоғардон. 37. Авазнинг арази. 38. Аҳмад Сардорнинг улимга буюрилиши. 39. Аваз углонининг Румга қочиши. 40. Авазхоннинг улимга ҳукм этилиши. 41. Гирдоб. 42. Хонимой. 43. Хушкелди. 44. Олтин қовоқ. 45. Зайидқул. 46. Гулихиромон. 47. Зарнигор. 48. Ога Юнуснинг олиб қочилиши. 49. Равшан. 50. Нурали. 51. Нуралининг ёшлиги. 52. Балхивон. 53. Жорхон мастон. 54. Сумбулсоч бека. 55. Нурали ва Қари Аҳмад. 56. Нуралининг ютилиши. 57. Малла савдогар. 58. Жаҳонгир. 59. Эругли (Шаҳиднома, Гуруглининг улими, Гуруглининг гойиб бўлиши).

Бир қарашда дostonларнинг бундай бирин-кетин қўйилиши, уларга муайян тартиб берилиши ортиқчадек туюлиши мумкин. Чунки, уларнинг ҳар бирини китобхон ёки тингловчи мустақил дostonлар сифатида қабул қила беради. Аммо улар яхлит олинганда, ҳалқимизнинг бадиий аңъаналари ва эпик қонуниятлар асосида қачонлардир

етакчи бахшилар ва дostonчилик мактаблари вакиллари томонидан бир қаҳрамон — Гурӯгли атрофига бирлаштирилган. Агар бу силсила дostonлар узбек халқи ҳаёти, турмуши ва маишатини, орзу-умидларини, ахлоқий-эстетик, ижтимоий-снсий ва фалсафий қарашларини, унинг қаҳрамонона ўтмишини кенг қўламда тасвирловчи буюк бир эпопея сифатида бир жилд остига тупланса, қарийб бир миллионга яқин насрий ва шеърӣ сатрларни ташкил этардики, бундай беқиёс эпик ижодиёт халқимизнинг юксак ижодий салоҳиятини янада ёрқинроқ кўрсатган булар эди. Бундай вазифани уddалашга эса, ёзиб олинмаган дostonларни топиш ва уларни ёзиб олиш, уларга муайян тартиб бериш, туркумнинг узилган ҳалқаларини тиклаш орқалигина эришиш мумкин.

Ана шу улкан бойликнинг каттагина қисми бизга таниқли халқ шоири, узбек дostonларининг улкан билимдони, ажойиб қиссахон-дostonчи Раҳматулла Юсуф ўгли орқали етиб келди. Раҳматулла Юсуф ўгли 1917 йилда ҳозирги Самарқанд вилояти, Қўшрабoт тумани Эргаш Жуманбулбул ўгли номидаги давлат хужалигининг Қоракиса қишлоғида овчи-деҳқон oilасида туғилди. Ёшлигидан халқ ижодига қизиққан ва шу руҳда тарбияланган Раҳматулланинг бутун ҳаёти асосан шу қишлоқда ўтди. Туққиз ёшида бобоси қўлида эскича саводини чиқарган Раҳматулла араб ва форс тилларини ургана бошлади, бадиий ижод билан шугулланди.

Раҳматуллани узбек халқ дostonчилилик санъати бутунлай ўз сеҳрига олди. У дostonчилик сирларини пухта урганиш мақсадида замонамизнинг атоқли дostonчиси Эргаш Жуманбулбул ўғлига шоғирд тушди. Эргаш ота вафотидан кейин дostonчилик таълимини бошқа бир улкан халқ санъаткори — Пулкан шоир қўлида олишни давом эттирди. Натижада у 22—23 ёшларида мустақил дostonчи-қиссахон бўлиб етишди.

Раҳматулла Юсуф ўгли узoқ йиллар давомида Жўшдаги мактаблардан бирида кутубхоначилик қилиш билан бирга ўзи билган халқ дostonлари ва термаларини эл орасида айтиб юрди. У қирқдан ортиқ халқ дostonларини, жуда кўп эртак ва термаларни ёд билар эди. Раҳматулла 1946 йилда Тошкентда ўтказилган халқ ижодкорлари олимпиадасида қатнашиб, катта муваффақиятларга эришди. Унинг дoston ва термалари шу йилдан бошлаб ёзиб олина бошланди. Уларнинг купларини шоирнинг ўзи ёзиб, фольклор архивига топширди. Чунки у араб, лотин, кирилл алфавитлари асосидаги узбек ёзувларини пухта билар эди.

Раҳматулла Юсуф ўгли халқ ижоди йўлида баракали ижод этган шоир ҳамдир. Унинг шеър ва термалари 1943 йилдан бошлаб вақтли матбуотда мунтазам босилиб турди. У айтган «Тоҳир ва Зухра», «Вомиқ» билан «Узро», «Варқа билан Гулшоҳ», «Зевархон», «Суманбар» каби дostonлар aloҳида китоб бўлиб нашр этилган, тўпламларда бир неча эртаклари босилган.

Раҳматулла Юсуф ўгли халқ ижоди намуналарини тўплашда ҳам фаол иштирок этди. У Самарқанд вилоятига уюштирилган барча фольклор экспедицияларининг доимий иштирокчиси ва йўл кўрсатувчиси эди. Шоир 1987 йилнинг 27 июлида ўз қишлоғида вафот этди.

Раҳматулла Юсуф углидан жуда катта фольклор бойлиги мерос бўлиб қолди. Унинг каттагина қисмини 27 номдаги «Гуругли» туркуми дostonлари ташкил этади. Бундан ташқари шоирдан «Алпомиш», «Қиронхон», «Ёзи билан Зебо», «Заркокил» дostonлари, жуда кўп термалар, эртақлар, ривоятлар, нақллар, атамалар ёзиб олинган.

«Гуругли» туркуми дostonларнинг шоир томонидан қаламга олиниши ва фольклор архивига топширилиши ўз тарихига эга. Туркум дostonларининг ўзи билган намуналарини биринчисидан охиригисигача ёзиб чиқиш нияти шоирнинг ўзида пайдо бўлган эди. Аммо ўз вақтида атоқли олим Ҳоди Зариф нима учундир бу ниятни қўллаб-қувватламаган. Бизнингча, Раҳматулла Юсуф углининг дўмбира жўрлигида дoston куйламаганлиги, балки уларни оғзаки айтганлиги олимни ўйлантириб қўйган бўлса керак. Аммо Ҳоди Зариф Раҳматулла Юсуф углини халқ ижодининг катта билимдони ва ўзига хос ижрочиси сифатида қадрлар ва унга ҳурмат-эҳтиром билан муносабатда бўлар эди. 1962 йилнинг июл-август ойларида Ҳоди Зариф бошчилигида камина, Малик Муродов, Зубайда Ҳусайновалар Самарқанд вилоятида фольклор экспедициясида бўлганимизда бу масала яна кўтарилди. Бу гал устоз Эргаш шоир ҳам дўмбира чертишни ташлаб, халқ дostonларини оғзаки айтиб юрган пайтларида ёзиб олиш ишлари бошланганлигини айтиб, рози бўлдилар. Аммо сунъийликка йўл қўймасликни, халқ ўртасида қандай куйланган бўлса, шундайлигича, устозлардан қай даражада урганилган бўлса, шундайлигича ёзиб чиқишни қатъий тайинладилар. Раҳматулла ака бу ишга 1964 йилнинг 8 октябридан киришди ва қарийб бир ярим йил давомида уни аъло даражада бажарди.

Энди шоирнинг ўз дастхатларида дostonлар орасида берган изоҳларига суяниб, «Гуругли» дostonларининг қаламга оlinиш жараёнини кўзатайлик. Чунки, туркум дostonларининг кетма-кетлик тартибини халқ шоирининг ўзи белгилаши ва шундайлигича қаламга оlinиши ўзбек фольклоршунослигида биринчи тажрибадир. Қўлёзма шундай бир муҳим тушунтириш хати билан бошланади: «Бахши ва шоирларнинг катта устозларидан бири: «Қариликнинг ҳадди қирқ беш ёшдан то охири умрга-ча», — дебдир. Лекин бу замонда барча ёшимсигари¹ каби мен ҳам ёшимснб², қирқ еттидан қирқ саккизга ёшим утаётган вақтларимда ҳам ҳали анча бола феълман. «Хотин қаёқдан булади деса, шу овулнинг қизларидан булар экан», — деб биров айтган экан. Шунга ухшаб чол бобойлар қандай қилиб чол булади деса, менга ухшаган болалардан булар экан-да. Мана бир қарасам, баъзи шамоли унг келган мендан уч-тўрт ёш кичкина йигитлар келинли, набирали бўлиб қолибди. Иисоф юзасидан шунга қараганда, мен ҳам бобойлар қаторига ўтибман-да. Тишлар тушиб, сочу соқоллар оқариб, бобойликнинг аломатлари ҳар кимда ҳам бошлангандан кейин, агар киши улмаса, бу ёгини ҳам муқаррар кўради-да!»

Шуйтиб, бу соғлом қувватларимни бекорга утказиб юбормасдан, бу ширин дамларни ганимат билиб, замиримда озми-кўпми мавжуд бўлган

¹ Ёшлик даври.

² Болалик даври.

шоирлик таъбимни қадрлаб, улут бахши Эргаш Жуманбулбул, Муҳаммадқул Пулкан ва бошқа бир неча бахшилардан эшитиб, қалбимда ҳифз айлаб¹ келаятган дostonларнинг зубдаси² ҳисобланмиш «Гуругли» дostonини қарийб уттиз йилдан буён солиштириб, урганиб келаятганим натижасини ҳосилга эндирсам, албатта, ёмон иш булмас, деб уйлайман.

Маълумки, «Гуругли» дostonининг асли ҳолига жуда кўп бахшилар томонидан қўпилиб, чалкашиб кетган. Бунга сабаб: кишиларнинг бахшиларга «Ҳеч эшитмаган дoston айтиб беринг», - деган талабига биноан гапга чечанроқ бахши дарҳол, масалан, Авазхон ундай қилди, бундай қилди, деб йуқдан бир ажойиб дostonни қотириб, ясаб айтган. Ана шундай қилиб, Жассоқ бахши Саигзор бетга бир борганида, «Кийик ва тошбақа» деган дostonни «Гуругли» дostonлари ҳисобидан айтган, деган гап бор.

Энди мен, Раҳматулла Юсуф угли, ана шундай туқима дoston ёзишларга товба қилиш билан бирликда, шу «Гуругли» дostonини ислоҳлаб, тузиб, туплашни уз зиммамда қарз ҳам фарз деб билдим. Негаки, шу утган устозларнинг сунгги давомчиси эканлигим намоян бўлиши керак-да».

Шоирнинг бундай изоҳлари фан учун ниҳоятда муҳимлигини ҳисобга олиб, ҳар бир дostonга берган номи ва рақамини ҳам курсата берамиз:

•Биринчи дoston: «Гуруглининг тутилиб усиши».

Иккинчи дoston: «Гуруглининг болалиги».

Учинчи дoston: «Чортоқли Чамбил».

Туртинчи дoston: «Райҳон араб».

Бешинчи дoston: «Юнус билан Мисқол».

Олтинчи дoston: «Ҳасанхон».

Еттинчи дoston: «Қирқ йигит ва қирқ қиз».

Бу дostonчани 1946 йилнинг ёзида Мансур Афзаловнинг амри билан Ҳожияой мендан ёзиб олиб, уша вақтдаги Ўзбекистон Фанлар академиясининг илмий-текшириш институтидаги фольклор секторида сақлашга олиб қолган эди. Шуйтиб, яна бу ерда ёзиб утиришга ҳожат бўлмади. Албатта, фольклор секторидаги қўлёзмалар йуқолмас-йитмас. Мавзудор бу дostonчани уқийман деган уқувчиларга уша жойдан олиб уқишни ҳавола айлаб, бу ерда сузимни мухтасар этдим».

Ҳақиқатдан ҳам мазкур дostonни 1946 йилда Фольклор бўлимининг уша пайтдаги ходимаси Ҳожия Шокирова ёзиб олиб, архивга топширган экан. Шоир узининг наадидаги олти дostonни уз ичига олган биринчи китобни тугаллар экан, қўлёзма сунггида яна бир неча изоҳлар ва бир туртлик терма илова қилади: «Шундай қилиб, «Гуругли» дostonлари мажмуасининг аввалги биринчи китобини тугатдим. Лекин бу китобнинг баъзи дostonларида афсоналар ва фалсафий сўз уйдирмалари ҳам йуқ эмас, албатта. Агар шундай қилинмаса, яъни масалан, «Юнус ва Мисқол» дostonининг урни бўш қолдирилиши керак бўлиб қолар эди.

¹ Ёдда сақлаб.

² Сараси, қаймоғи.

Эргаш Жуманбулбул угли томонидан Тошкентга ёзиб берилган. Шунинг учун устоднинг юзини босмайин, деб бу дostonни қайтадан ёзиб утирмадим.

Унингчон дoston: «Авазхоннинг қочиши». Бу дoston ҳам иккилобдан илгари нашр этилган. «Авазхоннинг қочиши» дostonидан деярлик фарқ қилмайди. Шунинг учун бу ерда яна қайтариб ёзиб юрмадим.

Ун биринчи дoston: «Авазхоннинг уйланиши».

Ун иккинчи дoston: «Говдароз дев».

Ун учинчи дoston: «Чамбилга беш подшонинг ёв булиб келиши».

Ун туртинчи дoston: «Сарвиноз».

Ун бешинчи дoston: «Ҳасан кулбар воқеаси».

Учинчи китоб қўлғамаси шундай изоҳ билан бошланади: «Бу дostonлар, яъни мен «Аваз углон» деб атаган «Гуругли» китобларининг учинчисига киритилган дostonларнинг бироз қисмини 1933—1934 йилларда Эргаш ота ёзиб, чала қолдирган. Афсуски, уша вақтларнинг узида Тошкентга элтиб беролмай, йуқотиб юборган эди.

1935 йилда мен ҳам уша нотаом китобни ўқиб чиққан эдим. Уша вақтда ўқиб чиққан, бу «Аваз углон» китобига киритилган баъзи қисмларни Эргаш Жуманбулбул углининг сюжет тузиши асосида ёздим. Қолган бошқа қисмларини каттали-кичили бахшилардан эшитишим асосида ёзиб, ихчамлаштирдим, услубларини ўзим ўз тилим бўйича анча силлиқлаштирдим.

«Гуругли» дostonларини жовлик қилиб тўпласам, деб 1948 йилда улуг олим, бахшиларнинг бахшиси, Афлотун минини Ҳоди Тиллаевич Зарифов акага хат ёзган эдим.

Менга толе ёрлик қилиб, 1965 йилда «Гуругли» дostonларини тўплаб, ҳозирча икки китобини ёзиб таом қилиб, учинчи китобики, «Аваз углон» дидр. Яна бахту иқбол менга ёр, толеим мададкорлик қилса, бу егини ҳам ёзиб тугатарман. Мендан шу китобимни ўқиган ва эшитганларга салом».

«Ун олтинчи дoston: «Гуруглининг Аҳмад Сардорни улимга буюриши».

Ун еттинчи дoston: «Аваз углоннинг Румга қочиши».

Ун саккизинчи дoston: «Балогардон».

Ун тўққизинчи дoston: «Чамбил қамали».

Бу дostonни Эргаш Жуманбулбул угли ва Пулкан билган, деб эшитганман. Лекин ўзим на Эргаш Жуманбулбулдан, на бирор бошқа бахшидан, ҳеч бўлмаса, қиссасини ҳам эшитмаган эдим. Фақат дарсликда курдим. Бу дostonни Эргаш отанинг Тошкентга ёзиб бердим деганини ҳам эшитмаган эдим. Бинобарин, бу ерда дostonнинг урнини қўйиб кетдим.

Йигирманчи дoston: «Ойгулқизнинг вафоти».

Йигирма биринчи дoston: «Хушкелди».

Бу дostonни «Хушкелди» номи билан Эргаш Жуманбулбул угли ўз вақтида Тошкентга ёзиб берган. Мен ҳам 1958—59 йилда поэма тариқасида қисқа қилиб Тошкентга ёзиб берган эдим. 1959 йилда профессор уртоқ Решитов лентага ҳам олган эди. Шуйтиб, бу ерда урни қолдирилди».

чунки у халқ дostonлари услубига мос эмас. Буни шоирнинг ўзи ҳам тан олган.

Бу уринда яна иккита истисно ҳақида сузлашга тўғри келади. Гап шундаки, «Рўзахон», «Ёсақила» асарлари «Гуруғли» туркуми дostonлари руҳига унча мос келмайди. Улар Қўргон дostonчилик мактаби вакиллари­нинг кейинги даврлардаги «янгилиги» ёки Раҳматулла Юсуф ўгли репертуарида тўла равишда «узлашмаган» намуналар бўлиши мумкин. Халқ дostonчилигининг барқарор жонли анъаналари суна бошлаган даврларда бахшилар репертуарида шу хилдаги намуналарнинг пайдо бўлиши табиийдир. Шунингдек, «Бозиргон», «Хиромон дали» каби Хоразм дostonларининг ушбу кўп жилдликка киритилишини ҳам Қўргон дostonчилари репертуари билан боглиқ «якка ҳодисалар» сифатида қарамоқ зарур.

«Гуруғли» туркуми дostonлари яхлит ҳолида биринчи марта нашрга тайёрланди. Бунинг устига, бир дostonчи, қиссахон-шоир репертуари асосида бундай нашрни амалга ошириш илк тажриба ҳисобланади. Умид қиламизки, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Адабиёт институтининг «Ёзувчи» нашриёти билан ҳамкорлигида юзага келган бу тажрибани диди баланд китобхонларимиз хушнудлик билан кутиб оладилар. Зеро, ушбу нашр халқимиз ижоди­нинг яна бир ёрқин саҳифасини бўй-басти билан намойиш этгусидир.

Тура МИРЗАЕВ
филология фанлари доктори,
профессор.

Бир вақтлар Туркман эли Урганчга қарар эди. За-монлар ағдарилиб Урганч подшолиги барҳам топиб, Ур-ганчда бир подшо турадиган бўлиб қолди. Ундан кейин така, ёвмит, эрсари, кукланг туркманларининг оқсоқол-лари бир жойга йигилиб, Оғалибек деганни подшо кута-риб, Ёвмитни урталиқ, деб Ёвмитда бир қулай жойни Оғалибекка урда қилиб бериб, бозор юргиздириб қўйди-лар. Туркман чочув утирганлиги сабабли қизилбошлар ҳар доим туркманга ёв бўлиб келиб, бу ёгидан, у ёги-дан талаб, мол, одам улжа қилиб кетар эди. Оғалибек ҳеч қизилбошнинг уддасидан чиқа билмас эди. Оғали-бекнинг Гаждумбек, Ҳасанбек, Аҳмадбек деган уч угли бор эди. Гаждумбек билан Ҳасанбек, отаси Оғалибек-нинг қирқ йигитлари эл қуриб юрар эди, Аҳмадбек булса, ҳали ёш эди.

Кунлардан бир кун қизилбош юртидан бир катта ёв келиб, туркманни кўп овора қилиб, Оғалибекни ўлди-риб, туркмандан ўгил-қиз асир қилиб кетди. Шу тало-тўпда Гаждумбек билан Ҳасанбек ҳам банди бўлиб кет-ган эди. Қизилбошларнинг подшоси Хунхоршоҳ Гаждум-бек билан Ҳасанбекни текшириб, Оғалибекнинг ўгилла-ри эканини билиб: «Туркманнинг белгили ўғлонлари экан, буларнинг орқасидан элати оёққа турмасин», — деб хавф қилиб, Гаждумбек билан Ҳасанбекни озод қи-либ, юртидаги бир тўда озод қилинган туркманларга Гаждумбекни бошлиқ қилиб, шаҳарнинг бир четидаги қуриқни буларга ер қилиб берди. Шу ерда Гаждумбек бир тўда туркманга бош бўлиб, бечорачилик билан тинч яшай берди. Ҳасанбек булса, бир тўда мол қилиб, бой

булиб, қуриқда туркманлар билан яшар эди. Гаждумбек булса, шаҳарда туриб, ҳар замонда қуриққа келиб-кетиб турар эди. Булар шу аҳволда қизилбош юртида яшай берсин. Энди туркман юртидан эшитинг.

Оғалибек ўлдирилгандан кейин туркман юрти яна беподшо қолиб, элат оқсоқоллари йигилиб, Жигалибек деган биттасини подшо кутардилар. Аммо Жигалибек жуда қари одам эди. Унинг Равшанбек деган бир ёш ўгли бор эди. Равшанбек каттариб йигит бўлиб, қирқ йигит билан элат қурийдиган бўлди. Энди гапни Хунхордан эшитинг.

«Туркманлар яна тикланиб, Жигалибек деганни подшо кутариб, яна қирқ йигит қилиб, элат қуритиб юрган эмиш, — деб эшитиб, — шу туркманларни тоза ўзимга қаратиб, бож-хирож тулатиб қўймасам», — деб жуда куп қўшин қилиб, туркманга бостириб келиб, Равшанбекни ушлаб, банди қилиб, минг-минглаб молини ўлжа қилиб, ҳайдаб кета берди. Шунда Жигалибек қизилбошнинг саркардаларига қараб алжираб, довдираб: — Энди мени ҳам ўлдиринглар. Мен то тирикман, сизларга хирож бермайман, — деди. Қизилбошлар Жигалибекни ўлдириб, Оғалибекнинг ўгли Аҳмадбекни топтириб келиб: — Сен Хунхоршоҳ томонидан туркманга бек бўлиб, бож-хирожини Хунхоршоҳга вақтида етказиб турасан, — деб, Аҳмадбек қўрққанидан рози бўлиб, туркман юртига сардор қилиб тайинланди. Аҳмад сардор туркманда сардор бўлиб турсин. Энди сўзни Равшанбекдан эшитинг.

Равшанбекни қизилбошлар яланбош, ялангоёқ боглаб, от ҳукмида ҳайдаб, юрак-бағрини доглаб, қамчи уриб, илинган жойини қонатиб бораётир. Шунда Равшан олдида бир мадад қилгудек кимса топмай, аввали худо, дуюми пирларга сиғиниб, зор-зор йиглаб, бир сўз деди:

Барчани яратган худой,
Банди қилди Хунхор мени,
Оч офатдай балолардан,
Золимлардан қутқар мени.

Бари чоқо қизилбошлар,
Қамчи уриб кўзни ёшлар,
Шафқати йўқ бағри тошлар,
Жафосидан қутқар мени.

Сўз билмайин лолулашар,
Кўларин косаси тошар,

Илгорлашиб тогдан ошар,
Бадбахтлардан қутқар мени.

Юрай дейман, юрак догли,
Урай десам, қулим богли,
Қонлар ютди бекнинг угли,
Қизилбошдан қутқар мени.

Чорёрлар мадад қилинг,
Комил пирлар қулим олинг,
Ожиз қулни йулга солинг,
Урганж пирим ҳозир булинг.

Қолдим офат уртасида,
Бул ҳам кунглим хатоси-да,
Қулим душман путасида,
Бандилиқдан қутқар мени.

Равшан йиглаб, қилур нола,
Ҳақ Расул, раҳм эт бу ҳола,
Қамчи уқталар қадала,
Ёмонлардан қутқар мени.

Равшанбекнинг қул-оёғи қонаб, от ҳукмида зор-зор
йиглаб, пиёда банди булиб кетиб бораётибди. Хонаси
куйгур қизилбошлар Равшанбекнинг дод-войига қулоқ
солмай, ундан баттар қамчилаб, боши демай, оёғи де-
май ясаб бораётир. Шунда Равшанбек ўз ҳолига ўзи
хўрланиб, зор-зор йиглаб, бир сўз деб бораётир.

Не савдолар тушди менинг бошима,
Ҳеч ким раҳм айламас кўзда ёшима,
Ҳасрат ути урди ичу ташима,
Қизилбошга банди булдим, найлайин.

Кўпайлашиб икки қулим боглади,
Лолулашиб бағри-дилим доглади,
Чалқайиб уларини баланд чоглади,
Қизилбошга банди булдим, найлайин.

Қизилбоши экан галча, тил билмас,
Ғажир бойқуш экан, айтгани қилмас,
Талтайиб туркманни кўзларга илмас,
Қизилбошга банди булдим, найлайин.

Қизилбоши экан авбош, баччағар,
Бир занги сифатли, кўзлари чоғар,

Бари бирдай ақли калта энагар,
Қизилбошга банди булдим, найлайин.

Қизилбоши экан ола кузлиллар,
Кимлигини билмас оша сузлиллар,
Тишлари оқчиган, қора юзлиллар,
Қизилбошга банди булдим, найлайин.

Яккалашса келар эди зурлигим,
Водариго, курсатмадим эрлигим,
Асир қолиб, келди қаттиқ хурлигим,
Қизилбошга банди булдим, найлайин.

Душманнимдан оларманми оримни,
Эшитмайди булар қилган зоримни,
Бек Равшан дер етирмишам коримни,
Қизилбошга банди булдим, найлайин.

**Равшанбек бечора йиглаб бораётир. Сонсиз-саноқсиз
қизилбош бошинг демай, оёғинг демай Равшанбекни ясаб
уриб бораётир.**

Ташвиш тушар мард йигитнинг бошига,
Лолулашиб душман тегра-душига,
Қонлар оқиб тушиб кузу қошига,
Ҳай, аттанг-эй, бекнинг угли боради.

Ситам курган кунгил мойдай қоради(р).
Елғизликда дардин кимга ёради,
Тез юргин, деб қизилбошлар уради,
Равшан шуйтиб банди булиб боради.

Биебонда ташна булиб боради,
Хафалидан багри тулиб боради.
Ғазаб тортиб ранги сулиб боради,
Шуйтиб Равшан банди булиб боради.

Оегидан қумлар ботиб боради,
Айролиқ дардини тотиб боради,
Пиеда танглайи қотиб боради,
Шуйтиб Равшан банди булиб боради.

Елкасидан душман дүниб боради,
Мисли гажир гуштга қуниб боради,
Шуйтиб Равшан банди булиб боради.

Қизилбош олдида йуртиб изиллаб,
Орқасига боқса душман бизиллаб,
Бош-оёқдан қамчи зарби жазиллаб,
Шуйтиб Равшан банди бўлиб боради.

Тош қаттими, бош қаттими, ёронлар,
Юрагида чукиб ётар армонлар,
Бизга ҳам етарми яна давронлар,
Дейиб Равшан банди бўлиб боради.

Бандаргоҳ-бандаргоҳ беллардан ошди,
Ҳар нечук савдога куниккан бошди(р),
Неча манзил шабгир тортиб, йул юриб,
Асқар тоғнинг бағрига етишди.

Энди бек Равшаннинг бағри қон булди,
Туркман чули жовлик намоён булди,
Навбат келди, душман қаҳрамон булди,
Озод булмоқ дарди даргумон булди.

Қулоқ солинг суханварнинг тилига,
Ким чидайди айролиқнинг хилига,
Бек Равшанни ҳайдаб жами қизилбош,
Чиқиб борди Асқар тоғнинг белига.

Дардманд кимсанинг кўнгли яради(р),
Эронлик душманининг ичи қоради(р),
Усган элинг энди қолди орқада,
Ҳолинг қандай деб Равшандан сўради.

Шунда қизилбошлар бек Равшанга қараб: — Энди усган элингдан айрилаётирсан, баччағар туркман. Шу тоғнинг устидан юртингга бир қараб ол. Иккинчи бу ёқларни кўрмайсан, тағи армонда кетма, — дедилар. Шунда бек Равшан қизилбошларга қараб: — Э, лолулашган ақли калталар, ҳали туркман тўпланар, элатларингга туман қопланар. «Араб учини қирқ йилда олибди», дегандай туркманга ҳам навбат келар. Бек Равшан қўлингга абадий қолмас, — деб дадил туриб, душманларга қараб, мўйловини бураб, бир сўз деди:

Бу тоғларнинг қалин экан тумани,
Бизни тутмоқ доим душман гумони,
Бу бахтга элтгани туркман полвони,
Адо бўлмас бу даланинг сиртлони.

Дам бу дамдир, уага дами дам дема,
Ҳали туркман савлатини кам дема,
Кучларимман бу элатни дим дема,
Ҳали замон тугилар гучлар замони.

Ҳар туркманлар чиқар ёвнинг қасдида,
Араби тулпорлар уйнаб остида,
Пулат найза ярқиллашиб дастида,
Уруш булар шу Бадбахтнинг устида.

Қизилбош деганга найза санчилар,
Майдон ичида қолиб лоши янчилар,
Уч олган сунг ҳа демайин устингдан,
Оғиз кериб гинг дейишларинг тинчилар.

Гидинглаб купшитма оғиз уртингни,
Бурама, баччағар, ҳа деб муртингни,
Эсон булсам элатингнинг, юртингнинг
Тупрогини совурганим кўрасан.

Баҳор булса булбул қунар гулига,
Қушиқ айтар муқом ташлаб тилига,
Қизларинг келтириб туркман элига,
Чури қилиб қучганимни кўрасан.

Жанг куни қўзғалар марднинг ғайрати,
Йигилиб жам булар туркман элати,
Етиб келар қасос олмоқ навбати,
Шунда қириб-жуйганимни кўрасан.

Какликлар чарх урар тоғу қияда,
Ҳайдай бер, ҳайдай бер поёу пиёда,
Қачон булса туркман сендан зиёда,
Катта қиргин қилганида кўрасан.

Мақтанма, қизилбош, чиркин ғандасан,
Ғайридинсан, лот-манотга бандасан,
Ҳа демасдан жонинг булса тандасан,
Туркман човут солганини кўрасан.

Бек Равшан қўрқмайди пишак дугидан,
Номард паноҳ истар сенинг ойгингдан,
Ҳали замон туркманлар ураб соғингдан,
Ҳайдаб олиб кетганида кўрасан.

Ана энди бек Равшандан қизилбошлар бу сўзларни
эшитиб: — Воҳ, энагарнинг дамининг баландлигини-эй.

Узи улимга ҳукм бўлиб туриб, айтган йирик гапларига қаранг. Буни шу ерда чопиб ташласак, ўлжамизни бепул йўқ қилган бўламиз, ҳам Хунхорнинг газабига қоламиз. Ундан кўра буни тезроқ Хунхорга топшириб, мукофотини олиш керак. Чўлда оғзи беўлчов ўсиб, ҳар нимани гап деб ўтлаб юрган саҳройи туркман-да, — дейишиб, бек Равшанни уриб-ясаб, нар ёққа эндириб, ҳайдаб кета берди.

Аччиқ қамчи бериб Равшан сонига,
Асло раҳм айламай йиглаганига,
Учакишиб-учакишиб ҳайдади,
Қулу оғини бўяб қонига.

Қамчи урар боқмай кўзу бошига,
Шалҳа бўлиб, баданлари зирқираб,
Иситма чиқади ичдан ташига.

Ҳай, аттанг-ай, алам тушди бошига,
Қизилбош айланиб тегра-душига,
Тез юргин, эй, баччагар, деб ҳайдади,
Раҳм айламай кўздан оққан ёшига.

Ариқ келса жуппай қилиб сакратди,
Уват келса, юр, деб найзаман туртди,
Кур сичқондай бекнинг ўгли бечора,
Сонсиз қизилбошнинг олдида йўртди.

Оғидан шувоқ боши қон булди,
Кургуликни кўрган гариб жон булди,
От ҳукмида юра-юра Равшанга
Булдираб бир шаҳар намоён булди.

Қизилбош мақтавиб борар шанқайиб,
Равшан кетар қараб оғзи анқайиб,
Бир шаҳар кўринди чанггиб узоқдан,
Минорлари, пештоқлари қанқайиб.

Ким яхши, ким ёмон олло билади,
Ғамлик, шодлик мард бошига келади,
Минор, пештоқдан сўнг оли бинолар,
Илгари борган сайин яқин булади.

Қизилбош кўнглини энди тиндирди,
Нос чекиб туфлашиб кайфин қондирди.

Яланг оёқ, яланг бош қип Равшанни,
Қамчи уриб берги бетдан эндирди.

Қараб булмас қизилбошнинг куркига,
Хина суйкаб сочу соқол, буркига,
Бек Равшанни дарвозадан киргизиб,
Ҳайдаб борди шаҳарининг аркига.

Ана энди қизилбошлар Равшанбекни шаҳар аркининг тубига ҳайдаб бордилар. Бу ерда банди булган бошқа кўп туркманлар ҳам бор экан. Уларга бир бошлиқ аркдан тушиб, битта-биттадан қўлларига озод хати тутқазиб: — Сизлар фалон қуриққа бориб, Гаждумбекнинг ихтиёрида деҳқончилик қиласизлар, — деб бир навкарга қушиб юборди. Навбат Равшанбекка келиб: — Сен ҳам тавба қилиб, узр сўра. Сенга ҳам озод хати олиб бериб, қуриққа — оғайниларингнинг қошига юборайин, — деди. Шунда Равшанбек Хунхорнинг вакилига қараб, мен ўлсам ҳам душманга товба қилиб, ялинмайман, — деб бир сўз айтди:

Бадбахтнинг тоғлари баланд қияма,
Уламан деб мард сўзидан тояма,
Мен у айтган қўрқоғингдан эмасман,
Қўлингдан келганин қилгин, аяма,

Элатингга асир булиб келаман,
Навбат келиб бир кун учим оламан,
Қизилбошга ялингандан билиб қўй,
Ажалимдан беш кун бурун уламан.

Имон борми сенинг асли дилингда,
Гердайиб мақтанмоқ бордир тилингда,
Мени бўйин қўяди деб ўйлама,
Аяма, турибман мана қўлингда.

Қизилбошнинг кўнгли қаттиқ тош келар,
Чин йигласа, суқир куздан ёш келар,
Дўғлаганинг қари-қартанг касалманд,
Қартангларнинг юраги пук-буш келар,
Хунхорингга эланмаклик хуш келар.

Бек Равшан сира ҳам ёнин бермайди,
Ўлмаса, душманга қилич бермайди,
Лолулашган эронликнинг бариини,
Ўймалашган чумолича кўрмайди.

Бу сўзни эшитиб, Хунхор шоҳнинг вакили: — Бу жуда бир ўр туркман экан, — деб аркка чиқиб, Равшанбекнинг қул қилиб сотилишига ҳукмнома олиб келиб, бек Равшанни тутиб борган қизилбошларга берди. Хунхоршоҳнинг расмида асирни ким келтирса, ўша сотишга ҳақли эди. Ана энди бек Равшанни тутиб келтирган қизилбошлар қулнинг белгиси учун Равшанбекка чўчайма калапуш кийдириб, қул бозорига қараб ҳайдаб кета берди. Ана энди шуйтиб қизилбошлар Равшанбекни қул бозорига олиб бора берсин, бир-икки огиз сўзни Ҳилолойдан эшитинг.

Ҳилолой Гаждумбекнинг ота бир, эна бошқа синглиси эди. Гаждумбеклар асир бўлиб Хунхорга келган вақтида беш яшар қизча бўлиб, туркманда булганини эсма-эс билар эди. Ҳозир Ҳилолой шипдай бўлиб, буй етиб қолган эди. Ўзидан ўзи дарвозанинг шанлогидан Ҳилолойнинг кузи кучага тушиб қолиб, бир тўда қизилбошларнинг бир туркман йигитини қул қилиб сотмоқ учун ҳайдаб ўтаётганини кўриб, Равшанбекни қизилбошларнинг ҳайдаб бораётганда, бир томондан, Ҳилолойнинг ичи ачиб, раҳми келса, бир томондан, асли туркман йигити кўзига иссиқ кўриниб кетди. Ҳилолой қандай, кўзлари чўлпондай, қошлари камондай, ўзи барно, ақли расо, ҳамма нарсага фаҳми етади. Шунда Ҳилолой: «Бу шўрлик туркман йигити қизилбошларга банди бўлган экан. У туркман йигити эмасми, Хунхорнинг аркида товба қилмай, дунг бўйинлик қилган экан. Шуйтиб бун бозорга элтиб, қул қилиб сотишга буюрган экан. Энди бу бечора туркман йигитини қизилбош қул қилиб бозорда сотади. Бир золим қизилбош сотиб олиб, бўрбайига ёнтоқ билан уриб, азобини бериб ишлатади. Энди мен Гаждумбек акамга айтайин. Ҳовлида хизматкор йўқ, бугун бир қул сотиб олинг, деяйин. Акам бозорга бориб шу туркман йигитга кузи тушар. Худо кўнглига бир раҳм солса, шу туркман йигитини сотиб олиб келтирса. Ҳовлимизда кўп азоб кўрмай, мусофир бўлмай юрар эди», — деб бундан ҳам бошқа бир қанча ширин уйларни уйлаб турган эди. Қараса, Гаждумбек белига малла пўтасини боглаб суфадан туриб, носини туфлаб, бозорга бормоққа рав бўла берди. Шунда Ҳилолой Гаждумбек акасига қараб, бир сўз деди:

Эрта туриб зар кокилим тарайман,
Қиз бошимман молу ҳолга қарайман,

Катта ҳовли юмуши зур, акажон,
Бу ҳовлига бир хизматкор сўрайман.

Айвон-айвон байталинг бор, отинг бор.
Жийрондан, самандан хоназодинг бор.
Хунхорга ҳар чошка салом-додинг бор,
Бу ҳовлига бир хизматкор сўрайман.

Сен чиқсанг кучага, бунда қоламан,
Молу ҳолга беда-сомон соламан,
Бушасам янгамнинг ишин оламан,
Шундай қилиб, ака, жуда толаман.
Бу ҳовлига бир хизматкор сўрайман.

Биламан қизилбош бунда келмайди,
Келиб туриб бизга хизмат қилмайди.
Улар биз туркманини кузга илмайди.
Бу ташвишлар хизматкорсиз бўлмайди.

Шу сабабдан бориб бир қул олсангиз,
Олиб келиб бунда тамга солсангиз,
Гариб муштипарман, кўнглим олсангиз,
Бу ҳовлига бир хизматкор сўрайин.

Йиглайди Ҳилолой, гариб бечора,
Ака, айланг бугун ҳолимга чора,
Бир қул олинг, раҳм айлаб мен зора,
Хизматдан толиқиб булдим овора.

Ғаждумбек уйласа, Ҳилолойнинг сўзи маъқул:
«Ахир, Ҳилолой буй етган бир қиз бўлса, ҳовли тўла от,
қора мол. Бу молларга қарасинми, янгасининг ишига
ёрдам берсинми. Эй, ўзим ҳамиятсизман, биттадан битта
утай синглим бор экан, буни шунчалик овора қилибман,
уятини ташлаб, ўзи тилга келибди. Ҳай, аттанг, қизил-
бошлар бизга хизмат қилмаса, бозордан қул сотиб олгани
пулим йўқми», — деб Ҳилолойга қараб, Ғаждумбек бир
сўз деди:

Майли бугун сенга бир қул келтирай,
Асло хафа бўлма, жоним Ҳилолой,
Шикаста кўнглингни обод айлайин,
Асло хафа бўлма, жоним Ҳилолой.

Мусофир юртида бошим туманда.
Ғайри юрти қурсин оша ёмон-да,

Бу алларда бошинг булсин омонда,
Асло хафа булма, жоним Ҳилолой.

Ақлинг камолинда, тулиқ ёшингда,
Ғам-алам сақлама азиз бошингда,
Ғаждум, Ҳасан оғанг бордир қошингда,
Асло хафа булма, жоним Ҳилолой.

Камлигинг йуқ қадду қомат, кўриқда,
Адашмайсан ҳар бир йуди йуриқда,
Калу кўр оғайнинг яшар қуриқда,
Асло хафа булма, жоним Ҳилолой.

Дам бу дамдир, ўзга дамни дам демас,
Мард бошига қайғу тушса, ғам емас,
Бойлигим ҳам ҳеч кимсадан кам эмас,
Асло хафа булма, жоним Ҳилолой.

Сулув қизлар шойи кийиб шайлансин,
Доимо ғанимнинг қули бойлансин,
Асло хафа булма, жоним Ҳилолой,
Бир бошиндан уттиз минг қул айлансин.

— Хафа булма, синглим. Сен айтдинг, мен қилмадимми? Ана энди бугун айтдинг, агар бозорда қул минг тилла булса ҳам сенга бир қул ё бир чўри олиб келиб берганим булсин, — деб Ғаждумбек уйига қайтиб кириб, минг тиллани санаб, бир қуш халтага солиб, қуш-халтани белдаги пўтасига қистириб, бозорга чиқиб, дарров бозордан майда-чуйда ишларини битириб, гўшт, гуруч, сабзи, пиёз, чой, қалампирларни хуржунига солиб, бир қогоз носни бошига қистириб, катикдан айланиб қул бозорига ўтди. Ана шунда Равшанбекни қизилбошлар тўрт юз танга, харидорлар булса, уч юз танга, деб турибди. Ғаждумбек шундай айланиб, бозордаги қулларга бирма-бир қараб ўтаётди, кўзи Равшанбекка тушди. Қараса, бир тўда қизилбош бир туркман болани қул бозорга солиб ўтирибди. Ҳар замонда Хунхорга товба қилмаган битта-яримта қул қилиб сотилганини кўриб юрган Ғаждумбек бу ишга таажжуб қилмади ҳам. Лекин қул оламан, деб келганлиги учун шу туркман йигитнинг қошидан нарёққа ўтиб кетгуси келмай қолиб, қизилбошларга қараб, Равшаннинг нархини сўраб, бир сўз деди:

Эшитинглар, бозордаги савдогар,
Шу қулга булдим, дўстлар, талабгор,
Оқ кунгилман бул баччага харидор,
Айт нархини, пулинг санаб берайин.

Ярашиққа заррин пўта урайин,
Амалим бор, шомуртимни бурайин,
Шу баччанинг баҳосини сурайин,
Айт нархини, пулинг санаб берайин.

Улмасам дунёда даврон сурайин,
Қўп яшайин, қўп йилгача турайин,
Мен ҳам энди қўл ишлатиб курайин,
Айт нархини, пулинг санаб берайин.

Ҳовли-ҳарам қилдим Хунхор элидан,
Суз олинглар бошчи даллол тилидан,
Келган ухшар ошиб Бадбахт белидан,
Айт нархини, пулинг санаб берайин.

Эшитинг, ёронлар, айтган сўзимни,
Ғаждумбек жибачи дейди ўзимни,
Шу туркман баччага тикдим кўзимни,
Айт нархини, пулинг санаб берайин.

Шунда даллолбоши келиб: — Ҳов, Ғаждумбек, бу қўлнинг нархи тўрт юз танга бўлса ҳам, лекин сизга минг тиллага сотилади. Нега десангиз, туркман туркманни қўл қилиб олгани учун, — деди. Ғаждумбек минг тиллани қизилбошларга санаб бериб, васиқасини ёздириб, қизилбош қозисига муҳр бостириб, қўлни ўзиники қилиб олгандан кейин туркман баччани қизилбошларга таърифлаб, бир сўз деди:

Бугун кушод булди бахтим савдоси,
Гавҳарга арайди туркман баҳоси,
Ёронлар, йўқдир сўзимнинг хатоси,
Шукур, булдим харидори бу қўлнинг

Бу қўлнинг бир туки арзир минг қўлга,
Туркманининг излари тенглашмас пулга,
Эгам бошлаб мени шу тўғри йўлга,
Шукур, булдим харидори бу қўлнинг.

Бу қўлнинг ой билан тенгдир жамоли,
Ё булмаса, кукда офтоб мисоли.

Қуяғил қулфинг урса жура булалы.
Шукур, булдим харидори бу қулнинг.

Бу қулнинг иссиқдир ҳусн юлдузи
Умидман чарақлар чақмоқдай кўзи.
Таками, ёвмитми, куклаяғми узи.
Шукур, булдим харидори бу қулнинг.

Ғаждумбек уйғонди бугун унгидан,
Шодликлар келгайда ғамим сунгидан.
Айролиқ юртида тенги-тенгидан,
Шукур, булдим харидори бу қулнинг.

Ана шуйтиб, Ғаждумбек Равшанбекни етаклаб, қул бозоридан олиб чиқиб, йулда исми-зотини сўради. Равшан: — Исми Равшан, ёвмитликман. Жигалибекнинг бел боласи буламан. Қирқ йигит билан эл қуриб юрар эдим. Хунхорнинг бир тўда аскарига асир тушиб, бунда келиб сизга қул қилиб сотилдим. Боя даллолдан эшитишимга қараганда, сиз ҳам туркман экансиз. Мени қизилбошга қул қилмай, уз боврим туркманга қул қилганига шукур. Энди бу мусофир юртда мен сизга қул, сиз менга хужа, — деб зор-зор йиглаб, Равшанбек Ғаждумбекка қараб, бир сўз деди:

Худойимга шукур этайин, хужайин,
Ола кўзли қизилбошга тушмадим,
Кўз кўрмаган айролиқнинг хайлида,
Банди бўлиб бағри тошга тушмадим.

Қисматим шу экан, йулда сурилдим.
Озми-кўпми аччиқ қамчи урилдим,
Улган эдим, сиз сабабли тирилдим,
Хунхор элда қизилбошга тушмадим.

Қизилбошлар билмаганим билдирди,
Ғолиб келиб уз бандига илдирди,
Дустим ғамгин, душманимни кулдирди,
Бунда келиб бағри тошга тушмадим.

Ғафлатда вақтимда тузоқ отдилар,
Банди айлаб тирсағимдан чатдилар,
Айланай бахтимдан сизга сотдилар,
Шурум қисиб қизилбошга тушмадим.

Отан йиғлаб қолди Ёвмит элида,
Не азоблар кўрдим Асқар белида,
Равшан қўлнинг ҳамду сано тилида,
Гайри юрда бағри тошга тушмадим.

Бу сўзларни Гаждумбек эшитиб, Равшанбекка:

— Ука, хафа бўлма, мен ҳам Ёвмит туркманидан бўламан. Сен Жигалибекнинг ўғли бўлсанг, мен Оғалибекнинг ўғли бўламан. Бир вақтлар Оғалибекнинг икки ўғли — Гаждумбек, Ҳасанбек дегани уй-рўзғори билан Хунхорга асир бўлиб кетган деб эшитгандирсан. Кейинчалик мен отамни қизилбошлар улдириб қайтганини, туркманга сенинг отанг Жигалибекнинг хон бўлганини эшитганман. Туркманда барча калу кўр оғайнилар эсон-омонми? Ҳай, шуйтиб, ука, «улиб-улиб ким қолди, сенинг билан мен қолдим», дегандай, худо насиб қилиб менга дуч бўлиб сотилганингга қара. Майли, «сабадан сабаб, балчиқдан иморат», албатта меникида хор бўлмайсан. Расми қўлсан, ҳақиқатда озодсан. Мен туркман бўлиб, сени қўл қилиб юрсам, туркман номимни буллаган бўламан. Исминг Равшан экан. «Яхши ном — ярим давлат». Хонамга равшанлик булғай, — деб Равшанбекнинг кўнглини кўтариб, ҳовлисига эргаштириб олиб бориб, Равшанбекни меҳмонхонасига қўйиб, Гаждумбекнинг ўзи ичкари ҳовлисига ўтиб, бозордан келтирган нарсаларини хотинига бериб, ўзининг кўҳналарини чиқариб, Равшанбекка кийдириб, хотинига: — Мана бу қўл, лекин ҳақиқатда қўл эмас. Сабаб билан Ёвмитдан келтирилиб сотилган. Асли туркман, бу бизга худо берган хизматкор. Буни қўл деб қайнимни ҳақорат қилма, — деб тайинлади. Ҳилолойга ҳам: — Бу қўл асли қўл эмас, туркман боласи. Ака деб юр, кўнглини огритма, — деб тайинлади. Шуйтиб гапнинг қисқаси, Равшанбек Гаждумбекникида қўл бўлиб, ҳовли хизматини қилиб юра берди. Ана шуйтиб, Гаждумбек бўлса, подшоликда амалдор, жебачи, кўп ишли одам, Равшанбекнинг нони, чойидан хабар олгувчи Ҳилолой. Ана энди Ҳилолойнинг кундан-кунга Равшанбекка шафқат ва муҳаббати ортар эди. Ўзидан-ўзи Равшанбекнинг сини-синбати Ҳилолойни кун сайин ўзига тортар эди. Равшанбекнинг ҳам Ҳилолойга ҳушлари оғиб юрар эдию, лекин олама-жомакор кийими билан, қўллик ҳоли билан ўзини Ҳилолойга тенг эмас, Ҳилолой ардисари мендай қўлни кўзига илмас, деб маъюсона, ўгринча тешик ва шанлоглардан қараб юрар эди. Ҳилолой бўлса,

Равшанбекни зимдан суйиб, бу гайри юртларда узига ҳамдам топмай, жуда буй етиб кетган қиз эмасми, асли туркман боласини узига тенг билиб, ичи куйиб, акам мени берганда ҳам шу Равшандай йигитга беради-да, деб қандай қилиб уз дарду ҳолини Равшанбекка баён қилишнинг ҳисобини топмай, иситмаси гурпиллаб юрар эди.

Кунлардан бир куни Ҳилолоӣ меҳмонхонанинг суфасидан туриб, ҳовлини супириб юрган Равшанбекка қараб, баҳона қилиб, бир неча жойдан тимсол келтириб, бир сўз деди:

Равшан, қара Бадбахтнинг белига,
Қорлари эрибди, баҳор бўлибди,
Алвон-алвон жовгошинлар баргига
Шудиринг тушибди, чиқсун¹ тўлибди.

Булбуллар қунибди дарахт гулига,
Турли-турли сано олиб тилига,
Қуңгир салқин тушиб Хунхор элига,
Қуңгиллар баҳрига баҳор бўлибди.

Иссиқ қуёш камарларни кесибди,
Шу ёққа туркмандан шамол эсибди.
Бир нимадан менинг бағрим исибди,
Қуңгиллар баҳрига баҳор бўлибди.

Шамол турса, бодомчалар шинкиллар,
Меҳмон келмак булса, қулоқ чинкиллар,
Қалдирғоч ҳижирлаб, тургай зингкиллар,
Қуңгиллар баҳрига баҳор бўлибди.

Бахши терма тўқир юрак кучидан,
Қуңгил учар орзу-ҳавас пучидан,
Тонг шамоли турар тоғнинг учидан,
Қуңгиллар баҳрига баҳор бўлибди.

Даштдан келар газалойнинг садоси,
Ҳилолоӣнинг борми дардин давоси,
Баҳоркарда экан улар маъвоси,
Қуңгиллар баҳрига баҳор бўлибди.

¹ Шудрингдан кейин дов-дарахтлар, ут-уланлар баргларида то-маётган томчиларни чиқсун дейилади.

Бу сўзни Равшанбек Ҳилолойдан эшитиб:

— Ҳа, кўклам буларига бўлган, лекин мен бир қул бўлсам, табиб бўлмасам, билмасам, сенда қандай дард бор, унга қандай даво бор, — деб зор-зор йиглаб, Ҳилолойга қараб, бир сўз деди:

Ҳилолой, қўзғамм ички дардимни,
Касалингнинг давосини на билай,
Уз бошимман ўзимдирман овора,
Дардинг наю, давосини на билай.

Қул деганнинг иши хизматда турмоқ,
Нури кўрамоғу ҳовли супирмоқ,
Ўзини чўпдан ҳам, хасдан ҳам наст кўрмоқ,
Дардинг наю, давосини на билай.

Қул деган хўжайин эркига банда,
Ўғида чориқ, эғнида жанда,
Шомгача ишламоқ туриб азонда,
Дардинг наю, давосини на билай.

Табиб кўп, таккон кўп Хунхор элида,
Тахтаси олдида, мақтов тилида,
Ғамдин булак на бор қўлнинг дилида,
Дардинг наю, давосини на билай.

Табиблар дардингни билмайми ахир,
Мен бир диёримдан айри мусофир,
Равшан жанда кийган ғариб бир фақир,
Дардинг наю, давосини на билай.

Равшан асли сайисзода синчи эмасми, аллақачон Ҳилолойнинг ички дардини билиб қўйган эди. Шунда ҳам ўзининг қўллигини бўйнига олиб, бу воқеаларни ўзидан қочириб шундай деган эди. Аммо Ҳилолой Равшанбекни ҳали онгсиз, нодон, деб билиб, Равшанбекка қараб: — Менга бу қизилбош юртининг табиблари керак эмас, менга фақат сен табиблик қила оласан, — деб зор-зор йиглаб, бир сўз деди:

Равшанжон, ўзингсан таккон, табибим,
Дардимга даво қил бугун, чирогим,
Қизилбош тутмасдан қордай танимни,
Дардимга даво қил, Равшан чирогим.

Илоҳим очгайда банди йўлимни,
Душманлар тутмасин бунда қўлимни,
Сенга бағишлайин жону дилимни,
Дардимга даво қил, Равшан чирогим.

Сўз сўзлаган мендай нозик адоди,
Танни танга қўшган устоз доди,
Воқошинг бағримга бир уқ қадади,
Дардимга даво қил, Равшан чирогим.

Барча махлуқ жуфти билан боп булар,
Ғийбатчининг иши, эрмаги гап булар,
Бир қиё боқмасанг, Ҳилол соп булар,
Дардимга даво қил, Равшан чирогим.

Энди шарму ҳаёларни ташлайин,
Сени яхши куриб кўзим ёшлайин,
Ўзгани демайин, ўзинг ушлайин,
Дардимга даво қил Равшан чирогим.

Бу сўзни эшитиб, Равшанбек бечора ўз соясидан
ҳуркиб-қўрқиб, Ҳилолойдга ялиниб, қўлни қўл ҳолига
қўй, деб зор-зор йиглаб, бир сўз деди:

Бу ерларга қўл бўп келган бечора,
Қанча уртансанг ҳам нетай, на чора,
Мени деб, жон бекач, булма овора,
Ўз ҳолимга қўйгин бунда, Ҳилолойд.

Туман дарёсидай тошиб тулмагин,
Бир гариб қўлингга кўнглинг булмагин,
Мен-ку асли улган одам ҳисоби,
Сен ўзинг бекорга ҳалак қилмагин,
Ўз ҳолимга қўйгин бунда, Ҳилолойд.

Баҳорда очилган богда лолади(р),
Шукур қинг барисини ҳар ким олади,
Беҳудага жонинг nobуд бўлади,
Ўз ҳолимга қўйгин бунда, Ҳилолойд.

Бу ишинг акангман янганг билмайми,
Билиб туриб сени nobуд қилмайми,
Яширинчи гуноҳ ошкор булмайми,
Ўз ҳолимга қўйгин бунда, Ҳилолойд.

Равшан қул йиглайди сенга зор-зор,
Қулингман, илгимда нима ихтиёр,
Ҳолимни чоқламай булмай гуноҳкор,
Ўз ҳолимга қўйгин бунда. Ҳилолой.

Бу сўзни Ҳилолой Равшанбекдан эшитиб: — Равшан-жон, жонгинам, агар шу бугун кўнглимни олмасанг, ҳо-жатимни раво қилмасанг, ҳасратингда ҳалок бўламан. Тонгла қиёматда қўлим ёқангда бўлади, — деб зор-зор йиглаб, Равшанбекка ялиниб, имраниб, Ҳилолой бир сўз деди:

Мусофир юртида мен ҳам гарибман,
Ғарибликда мунглик бўлиб юрибман,
Сени куриб жону дилим берибман,
Тоқатим тоқ бўлди, Равшан, раҳм айла.

Қизил гул очилар гунчадан гунча,
Тоқатим йўқ таги гул очилгунча,
Кузимдан оққан ёш мисли таргунча,
Сабрим тамом бўлди, Равшан, раҳм айла.

Хунхор элда кимга тенгу той бўлдим,
Ғамнинг ботқоғига ботдим, лой бўлдим,
Ҳуснингга эрдим мисли мой бўлдим,
Шу бугун агарда ҳолим сўрмасанг,
Ажалнинг отига миндим, шай бўлдим,
Тоқатим тоқ бўлди, Равшан, раҳм айла.

Отинг Равшан, ўзинг равшан чирогим,
Кабамсан, жонимсан, кўнглим қарогим,
Сенсиз бу дунёда йўқдир туругим,
Сабрим тамом бўлди, Равшан, раҳм айла.

Кулиб боқишингга берай жонимни,
Қўрқмай тут, бахш этдим сенга танимни,
Булмаса, ол пичоқ, бошқа илож йўқ,
Ўз қулингман оқиз бағир қонимни,
Тоқатим тоқ бўлди, Равшан, раҳм айла.

Ҳилолой тоза беором, бетоқат бўлиб йиглай берди. Равшанбекнинг назари Ҳилолойга тушиб, шундай гузал, шундай барно нозаниннинг эланиб, имраниб йиглаётганига раҳми келиб, худо билади, шундай ташнаи висол бўй етган кўнглини овламоқ балки савоб бўлса керак, деб

Ҳилолойга майил қилиб, сочларини силади. Ҳилолой ҳам узини Равшанбекнинг қучоғига ташлади. Шундай қилиб, Равшанбек билан Ҳилолой топишиб, овлоқ меҳмонхонада қучоқлашиб, оламдан беҳабар кўнгил олишиб, барча ташвиш-меҳнатларни унутиб, меҳмонхонада ухлашиб қолдилар. Энди Гаждумбекдан эшитинг.

Гаждумбек жебачи қўриқда деҳқончилик қилаётган туркманларнинг олдига кетган эди. Бир-икки кун туркманларникида меҳмон бўлиб, бугун қайтиб ҳовлисига келса, ҳовлида моллар сув ичмаган, ҳовлининг ярми ҳали супирилмаган. Гаждумбек нега бундай экан. Бечора Равшан укам ҳориб меҳмонхонада ухлаб қолган бўлса керак, деб отдан тушиб, отини ўзи боғлаб, Равшанни уйготайин, деб аста меҳмонхонага кирса, Ҳилолой билан Равшан маҳкам қучоқлашиб, оламдан беҳабар, ухлашиб ётибди. Шунда бирдан Гаждумбекнинг қони қайнаб, аччиги келиб, ханжарини ғилофидан суғириб, Ҳилолой билан Равшанбекнинг калласини қўшасига кесиб ташламоқчи бўлиб, бир чоқлади-ю, лекин шундай икки чивикдай ёшларни нобуд қилиб ташлагани кўзи қиймай, агар индамай қўяқолса, яна гаюрлиги қўймай, орият — номус деган гап бор, қўлида шамшир Ҳилолой билан Равшанбекка қараб бир чирпиниб турган пилласида, бирдан Ҳилолойнинг кўзи очилиб кетиб, Гаждумбекка қараб, ялиниб: — Акажон, Равшанда гуноҳ йўқ, гуноҳ менда, улдирсанг мени улдир, Равшанга индама, — деб узини Равшанбекнинг устига ташлаб, зор-зор йиғлаб, бир сўз деди:

Акажон, индама гуноҳсиз қулга,
Шарманда синглингман, айиб ўзимда,
Асли жувонмарг бўп улмакка лойиқ,
Шарманда синглингман, айиб ўзимда.

Одил қул, инсоф қил, Хунхор элида,
Асирмиз ҳаммамиз шоҳнинг қўлида.
Мунофиқлик йўқдир синглинг дилида,
Шарманда шўрлиман, айиб ўзимда.

Ким ёмон деб айтар уруг-элини,
Ёқтирмайман қизилбошнинг улини,
Ғайри диннинг бекзодига текканча
Мен ўзим хоҳладим туркман қулини.
Шарманда синглингман, айиб ўзимда.

Таклиф қилдим, майхонага кир, дедим,
Ўз қўлингман менга шароб бер, дедим.
Бу гуноҳ ўзимдан булди, акажон,
Диним, элим, урутимни бир, дедим.
Шарманда шурлиман, айиб ўзимда.

Ўзлигимдан қора қилдим юзимни,
Қон ёшга тулдирдим шахло кузимни,
Гайри динлар босмасин деб изимни,
Равшанга топширган эдим ўзимни,
Шарманда синглингман, айиб ўзимда.

Муштипарман, раҳм айлагин ҳолима,
Мусофир юртида, жисму жонима,
Огам сен, отам сен, Асқар тоғимсен,
Шафқат қилиб жилов солма йулима,
Шарманда шурлиман, айиб ўзимда.

Ҳилолой дер боққин арзу додима,
Гугурт урма сийнамдаги утима.
Ўлдирсанг, уламан, кечсанг, қоламан,
Кунгил бердим ўз қабилим-зотима,
Шарманда синглингман, айиб ўзимда.

— Акажон, ҳам огамсан, ҳам отам ўрнида мени тарбия қилиб, катта қилган отамсан. Бу мусофир юртида ўлдирсанг, улиб кетаман, кечирсанг, улмай қоламан. Равшанда гуноҳ йўқ, менда, — деб мулт-мулт йиглаганида Ҳилолойнинг кўзидан томган қатра-қатра ёшлари Равшанбекнинг юзига томиб, Равшанбек шундай уйғониб, кўзини очиб қараса, Ҳилолой акаси Гаждумбекка қараб, гуноҳ менда, деб йиглаб турибди. Гаждумбек ҳам шардан¹ тушиб, Ҳилолойнинг айтган сузларига қаноат ҳосил қилиб туриб эди, бирдан Равшанбекнинг уйғониб қолганини кўриб, Гаждумбек индамай, ташқарига чиқиб кетди. У ичкари ҳовлисига ўта солиб, бу гаплардан хотинини хабардор қилиб: — Тез бориб Ҳилолой билан Равшанга айт, мен Равшанни озод қилиб, ичкўёв қиламан. Тез бор, мабода шармандаликдан бир ҳодиса бўлиб қолмасин, — деб ўзи кучага чиқиб кетди. Гаждумбекнинг хотини дарров меҳмонхонага утиб, Ҳилолой билан Равшанбекка кулиб: — Ҳа, ёшлик-да, хафа бўлманглар, ҳаётда шундай-шундай бўлади-да. Равшан, хафа бўлма, Гаждумбек

¹ Жаҳлдан, ёмон феълдан.

сени озод қилиб, ичкуёв қилиб олар эмиш, — деди. Бу хабарни эшитиб, Равшанбек хунграб йиглаб юборди. Шунда Равшанбек нима деди:

Гайри юртга тушган эдим қул бўлиб,
Шодмон этди кунглим олиб туркманим,
Асли эотим, қабилам бир, эдим бир,
Меҳрибоним, жоним каъбам, туркманим.

Хунхор элнинг йули баланд-паст экан,
Ғаждумбек якка бир забардаст экан,
Зар қадрини заргар билар дегани
Ҳақ экан, ҳақ экан, ҳаққа рост экан,
Улмасин, ҳар ерда бўлса туркманим.

Бир ожиз қулдирман, йуриқ-жуғим йуқ.
Ёвмит элда бир ул эдим, миним йуқ.
Ҳам акам, ҳам отам булсин Ғаждумбек,
Шундан бошқа оғам ҳам йуқ, иним йуқ,
Ҳар ерда ҳиммати баланд туркманим.

Мусофир бандалар иши надомат,
Ҳар куни юз ҳасрат, юз бир қиёмат,
Бандиининг манглайин очди дуч келиб,
Хунхор элда Ғаждумбекдай валламат.

Равшан қул мусулмон, худога банда,
Агарчи булса ҳам йуқсул, афтода,
Вос-вос уриб булган эдим шарманда,
Ғаждумбек бир валламат экан-да.
Хизматин айлайин жон булса танда.

Ана энди Ғаждумбекнинг хотини Равшанбек билан Ҳилолойга: — Нима, сизларнинг бу ишларингни Ғаждумбек билан мендан бошқа ҳеч ким билмаса, ҳали бу ёғи ўз-ўзимиз-ку, Ғаждумбек қулини ўз уругидан бўлгани учун озод қилиб, ўзига ичкуёв қилиб олибди, дейди-қўяди. Олам гулистон. Шунинг несига хафа бўлиб утирасизлар, — деб бир хил яхши гаплардан гапириб, кўнгилларини очиб утирди. Ғаждумбек қўриқдаги туркманларга бир борувчи кишидан нома юбориб, ўзи қизилбош қозисидан Равшанбек билан Ҳилолойга никоҳ кийдириб, кечқурун ҳовлисига қайтди. Шу кечқурун араз уришгандай бир-бирларига индашмай тонгни оттириб, Ғаждумбек эрта билан иккита гулими қўйни сўйиб, катта қозонга гуштни

солиб, шурвани пишира берди. Гаждумбекнинг хотини қуйруқ мойга сўлқиллатиб юмшоқ патирни пишира берди. Туш ога қуриқдаги туркманлар аёл, бола-чақалари билан етиб келишди. Гаждумбекнинг хотини билан Ҳасанбекнинг хотини Ҳилолойга жуфт янга бўлди, шуйтиб, гайри юртда расм-русмини ўтказиб, отам-энам қилиб, икки ёшни қушиб қўйишди. Эртасига туркманлар қуриқдаги овулларига қайтиб кетаётганида, Ҳасанбек Гаждумбек акасига куёвни бизнинг овулга зиёфатга олиб бор, деб меҳмонлиққа таклиф қилиб кетди. Шуйтиб орадан ун, ун беш кунча утиб, Равшанбек Гаждумбекникида ичкўёв бўлиб, урганишиб кетгандан кейин Гаждумбек Ҳасанбекникига меҳмонликка олиб келди. Шуйтиб, Гаждумбек билан Равшанбек икки суворий йургага миниб, сувдай оқишиб, дала-даштарга боқишиб, туш-тушда қуриқда деҳқончилик қилаётган туркманлар овулига етиб бордилар. Ҳасанбек меҳмонларни тушириб, катта бир боқма қўйни сўйиб, меҳмоннинг олдига, деб барча калу кўр оғайнилари чақирди. Туркманлар: — Ҳай, юринглар, Ҳасан оганикига Равшанбачча келибди, — дейишиб йигилиб, Ҳасанбекникига келишиб, меҳмонларни жуда сийлашиб, бу кунисига ҳар бири улоқсерка сўйиб, навбатма-навбат меҳмонларни чақираётибди. Овқат бости қилиб, кўк чойни аччиқ-аччиқ дамлашяпти. Янга-келиндар оқ тамакидан чилимга солиб, бурқиллатиб тутатиб келаётир. Шундай пайтларда туркман иложини топса, агар эртан молсиз қолса ҳам, бир жонлиқ суяди. Фақат йўқчилик одамнинг кўзини чимиллатиб, пичоқ санчгандай қилиб қўяди. Шуйтиб, гапнинг қисқаси, Гаждумбек билан Равшанбек туркманларга уч кун меҳмон бўлиб, тўн кийиб, қўлрумол олиб, жуда иззат-икром билан, учинчи кун эрталаб Хунхор шаҳрига қараб қайтдилар.

Ана энди Гаждумбек билан Равшанбек бир шаҳар бўлса кечга етармиз-да, дейишиб йўлдан чиқиб, қир-саҳроларни айланиб-айланиб бир эски қўрғоннинг устидан чиқиб қолиб, шу ерда иккови ҳам сувори йўрғаларини ўтга қўйиб, қўрғоннинг дўнглигига чиқиб дам олиб, томоша қилиб ўтирдилар. Шунда Равшанбекнинг кўзи бир отнинг катта суягига тушиб қолиб: — Шу от ўз вақтида тулпор бўлган экан. Ахири шу ерда бир катта сўғиш бўлиб, бу тулпор улган экан. Қанча одам, қанча отнинг суяги шу қўрғоннинг атрофида кўмилиб ётибди. Ҳа, бу бевафо дунёнинг қиладиган иши охири шу экан, деб зор-зор йиглаб, Гаждумбекка қараб, бир сўз деди:

Утар дунё одим-одим,
Ўз шавқида яшаб ҳар ким,
Сарбозор юриб бетиним,
Булган экан шу ерларда.

Ғазаб олиб алангалар,
Тукилиб ақча-тангалар,
Лаъл-жавоҳир, сангалар,
Булган экан бу ерларда.

Баланд-баланд оқ равоқлар,
Ўзу минорлар, пештоқлар,
Эрамга ухшаш чорбоқлар,
Булган экан бу ерларда.

Шуйтиб, Равшан шу қўргонда Ғаждумбекка: — Ма-на бу ер жебахона, бу ер қўргон, бу ер тўпхона, бу ер фалон, бу ер пистон бўлган экан, — деб ҳаммасини кўрсатди. Шуйтиб кун оғиб, Ғаждумбек билан Равшанбек шаҳарга қайтиб кетдилар. Кечқурун Ғаждумбекнинг ҳовлисига етдилар. Энди гапни туркманлардан эшитинг.

Равшанбекнинг эски қўргонда айтган гаплари секин-секин туркманларнинг қўлогига эшитилиб, игнадай гапни туядай қилиб юборишга туркман уста эмасми, қўриқдаги туркманлар орасида «Равшан синчи эмиш, асли Жигалибекнинг боласи-да. Одамлар Жигалибекни ҳам Ёвмитга хон бўлмасдан аввал жуда ҳам отбоз-синчи дер экан. Равшан тоза авлиётоб одам эмиш. Ҳатто бурунги замонда ўтиб кетган отнинг рангларигача билар эмиш», — деган гаплар гуруллаб, ҳангома бўлиб кетди. Бу гап бориб Хунхор подшонинг қўлогига ҳам етди. Дарров вазирлари билан маслаҳатлашиб: — «Ғаждумбекнинг озод қилган қули Равшан шундай-шундай синчи эмиш. Унинг синчлигидан фойдаланайлик, ўз қўлимиздаги одам», — дейишиб, Хунхор шоҳнинг фармони билан Ғаждумбекка: «Озод қилган қули билан бизнинг олдимизга келиб кетсин», — деб одам юборди. Ғаждумбек амри подшо вожиб, деб Равшанбекни эргаштириб, Хунхоршоҳнинг хизматига борди. Шунда Хунхор шоҳ Ғаждумбекка қараб: — Биз Равшанни синчи деб эшитдик. Агар рухсат бўлса, бизнинг табладаги отлардан тулпор айириб берсин, — деди. Ғаждумбек: — Майли, бизлар бир фақирингизмиз, амри подшоҳ вожиб. Нима

десангиз, қилмай чорамиз йўқ, — деди. Хунхоршоҳ: — Булмаса, сайислар, Равшанни таблахонага олиб боринглар. Отлардан тулпор ажратиб берсин. Кейин қайтариб менинг олдимга олиб киринглар. Унгача Гаждумбек шунда туради*, — деб фармон қилди. Хунхоршоҳнинг сайислари Равшанни эргаштириб, подшоликнинг таблахонасига олиб кирдилар. Хунхоршоҳнинг таблахонасида ўттиз минг от қатор боғлоглик турар эди. Сайислар отларни бирма-бир кўрсатиб ўтаберди. Равшанбек шу ўттиз минг отнинг ичидан учта тулпор танлади. Бир қарача кар от. Агар бир тўхтаса, қайтарилиб чопмай қоладиган. Бири ола от. Кунга қараб чопа олмайдиган. Бири оқ от, тошлоқда чопа олмайдиган. Булардан бошқа отларнинг ҳаммасини тулпор эмас, деб сайислар билан бирга Равшанбек Хунхоршоҳнинг хизматига қайтиб бориб: — Шохим, буюрган фармонингизни бажариб, отларингизни кўриб чиқдим. Ўттиз минг отингизнинг ичида учта тулпор бор экан. Улар ҳам булса айбдор, — деб Хунхоршоҳга қараб, бир неча жойдан тимсол келтириб, бир сўз деди:

Кўриб чиқдим отларингни бирма-бир,
Ҳаммаси ҳам жоби экан, султоним,
Учта тулпор, учови ҳам нуқсонли,
Шулар жуйруктоби экан, султоним.

Учови ҳам чопқир отни тутолмас,
Пойга булса, пилгасига¹ етолмас.
Чин тулпор топилса, удан утолмас,
Шуйтиб бари бекор экан, султоним.

Бекорга боқибсан ўттиз минг отни,
Шуларман қўриийб бу мамлакатни,
Бари ишин қилмас бир тулпор зотни,
Шуйтиб ишинг бекор экан, султоним.

Одамларинг от яхшисин билолмас,
Билганда ҳам уни тулпор қилолмас,
Бу отларинг, ёв келса, дуч бўлолмас,
Шон шавкатинг бекор экан, султоним.

Бу сўзларни Равшан синчи сўзлади,
Пастда туриб юқорини кўзлади.
Ғижиним келгандан авжим қўзгади,
Давлатинг бемадор экан, султоним.

¹ Нишонага.

Бу сўзларни эшитиб, Хунхоршоҳнинг ҳар мурти сикхдай бўлиб, қаҳри келиб, илондай заҳри келиб: — Воҳ, ҳали сен туркман, бизнинг отларни, шону шавкат, подполигимизни камситадиган бўлдингми? Миргазблар, бу ҳаддидан ошган ўр туркманни боғланглар. Бу озроқ қул бўлгани учун кўзи гилайлашибди, кўзини яхши бир доғланглар, — деб буюрди. Шунда Гаждумбек Хунхорга қараб: — Шоҳим, мен буни озод қилганимдан қўлимда қозингизнинг қогози бор. Агар бунинг кўзини доғлатсангиз, хунини тўлайсиз, — деди. Шунда Хунхоршоҳ: — Майли, Равшаннинг кўзининг хунини тўлайман, — деб мирғазбларга буюриб, бир оташкуракни оловда қип-қизил қиздириб, Равшаннинг икки кўзига оташкуракнинг икки учини бостирди. Равшан бечоранинг икки кўзи оқиб тушиб қолди. Шунда Хунхоршоҳ Равшанга қараб: — Кўзингнинг хунига энди беш юз тилла бераман, — деди. Худди шу палла кўчадан бир йўловчи бир улай-улай деган ориқ чубир отни миниб, оҳиста-оҳиста утиб борар эди. Йўловчининг оти асли тулпор бўлиб, боқувини топмай, шундай ҳолга тушиб қолган эди. Равшан кўр бечора, подшонинг саройида ўтириб, кўчадан ўтаётган ҳолвачининг оти тулпор эканини отнинг юриш овозидан таниб, Хунхоршоҳга қараб: — Кўзимнинг хунига шу кўчадан ўтаётган ҳолвачининг отини олиб берсанг, розиман. Беш юз тиллангни олмайман, — деб Равшан кўр Хунхорга бир сўз деди:

Эшит, шоҳим, фақир арзу додини,
Саҳарлар айтйин ҳақнинг ёдини.
Ерга ташламасанг огзим бодини,
Беш юз тиллангни нима қиламан,
Олиб бергин ҳолвачининг отини.

Бир утар саройингнинг сиртидан,
Алماшиб сотилган араб юртидан,
Талаб қилдим, одам юбор ортидан,
Беш юз тиллангни нима қиламан,
Олиб бергин ҳолвачининг отини.

Девор орқасидан бир от ўтади,
Шу чубирни кунглим талаб этади,
Беш юз тиллангни нима қиламан,
Олиб бергин ҳолвачининг отини.

Кўр бўлдим, кўрликдан энди уламан,
Кўр бўлсамда отнинг турин биламан,

Ул чубирни беринг, рози буламан,
Беш юз тиллангни нима қиламан,
Олиб бергин ҳолвачининг отини.

Равшан кур дер, берсанг кузим хунини,
Сийлаб-сийлаб улай бир от танини.
Сир кучадан эшитаман унини,
Беш юз тиллангни нима қиламан,
Олиб бергин ҳолвачинияг отини.

Шунда Хунхоршоҳ Равшан кўрнинг бу сўзини эшитиб: — Ўзини сайиссинчи тутган туркман баччагар, менинг уттиз минг ариллаган аргумоқ отларимдан тулпор айира олмай, кўзидан айрилиб, энди ўр ёгини бермай, туркманни синчи десин, деб кучадан ўтган ҳолвачининг отини тулпор, деб жаврайди. Э, каллангдан туркман, улаётганда ҳам от, деб улади. Ақли бўлмаса, беш юз тиллага неча от олади. Оқ ёқмас аҳмоқ. Кел, узидан кўрсин, — деб амалдорларига: — Боринглар, уша кучадаги ҳолвачининг отини бир нима бериб, рози қилиб олиб келиб, шу Равшан кўрга беринглар, — деб буюрди. Амалдорлар айланиб кўчага чиқишса, бир ҳолвачи ориқ, гўшти-гўштига ёпишган, суяги-суягига қапишган, ҳилланглаган, чўпдай беярашиқ отни миниб, бир хуржун ҳолвани ортиб, куча билан иргалдириб бораётир. Амалдорлар: — Ҳолвачи бобо, тўхтанг, — деса, ҳолвачи:

«Булар мени сўроқ қилгани, тошларимни текширгани келаётир», — деб қўрқиб қолиб: — Ҳа, болаларим, менга шафқат қилинглар. Жужабирдай жон, бир кун кўришга шу касбни қилиб юрибман, ҳеч кимга хиёнат қилмайман, тошларим ҳам тўғри. Мана бу тошим — чойраки, бу — нимқурт, буниси — нимчаки, мана буниси — касир, бу — бир мисқоллик, — деб довдираб қолди. Амалдорлар ҳолвачига етиб бориб: — Тўхтанг, ҳолвачи бобо, бизларнинг тошингиз билан ишимиз йўқ. Бизлар подшоликка шу отингизни сўраймиз, — дедилар. Ҳолвачи қувониб: — Ҳе, ўзи бир уласи от эди. Подшонинг бошидан садақа. Олиб кетинглар, болаларим. Иш қилиб мени гуноҳкор қилмасанглар, бўлгани, — деб отидан тушиб, ҳолвасини ҳам тушириб олиб, отини юган-абзали билан амалдорларга берди. Амалдорлар ҳолвачига эллик тилла санаб берди. Умрида эллик тиллани кўрмаган ҳолвачи нима бўлганини билмай, бошини эшикка уриб, тешикка уриб қолди. Амалдорлар ҳолвачининг отини олиб, Хунхоршоҳнинг ҳузурига қайтдилар. Ҳолвачининг кўрксия

отини кўриб Хунхоршоҳ: — Гаждумбек, ол чубирни, тентагингни миндириб кет, — деб хитоб қилди. Гаждумбекнинг қаторидан бир мисқол ҳам қолмай, гинг демай утириб эди, қорабужининг олдидан қутулгандай дим индамай, урнидан туриб, чубирга Равшан кўрни мингизиб, ўзи чубирни етаклаб, ҳовлисига қайтди. Ҳовлисига келиб тушиб, Ҳилолой ва Гаждумбекнинг аёли, болачақаси, бу мусофир юртида кўрган хўрликларига ҳасратлашиб, бир майдон йиглашдилар. Тош қаттиқми, бош қаттиқ, дегандай кўнмай илож борми, кўзда ёш бўлса, йиглатади-да. Ёш ҳам, умид ҳам тугатилгандан кейин киши нимани йиглайди. Шуйтиб, бу бечора туркманлар ҳам кўникиб, тинчлангандан кейин Гаждумбек Равшан кўрга: — Ардисари¹ кўзингдан айрилгандан кейин бекорга Хунхор золимнинг беш юз тилласини олмадинг-да. Бир умр рўзгорингга дастмоя булар эди, — деди. Равшан кўр: — Шу от Хунхор золимнинг беш юз тилласидан аъло, — деб бир неча жойдан тимсол келтириб, шундай деди:

Жуфт тахлаб² гапирмак сўзининг нақшидир,
Буни айтган қанча шоир-бахшидир.
Золимнинг тилласин олиб еганча,
Ора чўлда очдан улган яхшидир.

Бу элда хушомад қўшма сўзингга,
Ҳа демай фарзи қайтар ўзингга,
Бу ориқ от асли тулпор жонивор,
Анчайин деб илмасангга кўзингга.

Чопиши бор учар қўшдан зиёда,
Жимийганда қарчигадай қиёда,
Шу от бор, қолмаймиз Хунхор орада,
Энди сира хафа бўлма, Гаждумбек.

Шу от бор еткирар Ёвмит элига,
Даҳ деганда чиқар Бадбахт белига,
Банди этмас қизилбошнинг қўлига,
Энди асло хафа бўлма, Гаждумбек.

Шу от зиёд буяда ўттиз минг отдан,
Камлиги йўқ ҳаргиз сину синбатдан.

¹ Барибир.

² Жуфтлаштириб (иккилик қилиб) айтмоқчи.

Қочса, қутилади ҳар нечук зотдан,
Энди сира хафа бўлма, Гаждумбек.

Шуни миниб бу ерлардан кетамиз,
Баланд-баланд белларидан утамиз,
Улмасак, тугилган элга етамиз,
Энди асло хафа бўлма, Гаждумбек.

Уй-кучимиз барин олиб кетамиз,
Такали Ёвмитнинг йулини тутамиз,
Бориб юртимизда маскан етамиз,
Энди сира хафа бўлма, Гаждумбек.

Қозонга ёндошсанг, юқар куяси,
Заҳар-наққум золимларнинг сояси,
Шу тулпорни миниб қочиб кетамиз,
Бу ер мисли аждаҳорнинг уяси.

Йиглайди Равшан кўр, ғамгин йиглайди,
Сенинг ҳам кўзингни бир кун доғлайди,
Шу от агар тарбиятлаб боқилса,
Қанча бўлса берган еминг ҳақлайди,
Равшан агар минса шунинг белига,
Узини Ёвмитга етган чоғлайди.

— Агар шу отни мен айтгандай қилиб тарбия қилин-
са, қирқ кунда тайёрланган бир тулпор бўлиб етишади.
Ҳолвачи бу отни боқишни билмай, хор қилиб юрган, —
деди. Бу сўзларни Гаждумбек Равшан кўрдан эшитиб,
узининг ҳам бола-чақаси билан туркманга бориб ватан
этгуси, иложи бўлса, шу бадбахт қизилбош золимлар-
нинг юртидан қутилиб кетгуси келиб: — «Бўлса, булар
экан, бўлмаса ҳамишаги Хунхорнинг ихтиёридалигим»,
— деб Равшан кўрга: — Майли, айтганинг бўлсин. Лекин
сен бир кўр одамсан, менга бу отни тарбия қилишнинг
тартибини ўргат, — деди. Равшан кўр: — Отни қирқ кун
кун тегизмай, ҳар куни икки коса арпа, бир сатил туя
айрони, ичганича сув, тартиби билан беда бериб боқ.
Қирқ кундан кейин кўрамыз, — деди. Гаждумбек Равшан
кўрнинг айтганидай қилиб отни боқа берди.

Бир кун Гаждумбекнинг шаккокклиги тутиб: «Қани,
шу синчимикан, бир билайин», деб жўрттага таблахона-
сининг тепасидан бир кафтча жойини тешиқ қилиб
қўйиб, отнинг сағрисиға гартаккина кун текизиб қўйди.
Қирқ кун тамом бўлди. От бинойигина тўлишиб, от суро-

би булиб қолди. Отни Равшанга курсатди. Равшан кўр қўли билан сийпалаб, отнинг сағрисидаги кун теккан жойини билиб: — Мана бу ерига қўлнинг кафтича кун текизиб қўйибсан. Қирқ кунлик меҳнатнинг куйибди. Энди отни бошқатдан қирқ кун кун текизмай боқмасанг, булмайди, — деди.

Гаждумбек Равшан кўрнинг ҳақиқий синчи эканлигига қойил булиб, яна бошқатдан отни кун текизмай аввалги тартибда қирқ кун боқди. Қирқинчи кун отни табладан чиқариб, Равшан кўрга курсатди. Равшан кўр отни сийпаб кўриб: — Энди камлиги қолмабди. Энди ярим кечада бориб, подшонинг қасридан иргитиб кел, — деди. Гаждумбек ярим кечада отни абзаллаб, устига миниб, куча билан подшонинг кўшкига бориб, шундай баландга, тепасига қараса, одам телпаги тушгудай. Гаждумбек шунда таваккал, деб отга бир қамчи урган эди, от шарп этиб сакраб кўшкнинг нариги ёғига тушди. Гаждумбек қувониб: — Ҳа-ҳа, баччағар, олтин от экансан, — деб отга яна бир қамчи урган эди, кўшкнинг бу ёғига дик этиб ошиб тушди. Гаждумбек ҳовлисига қайтиб келиб, воқеадан Равшанни хабардор қилди. Шунгача Хунхор: «Бу туркманларнинг бошқача бир даъвоси борга ухшайди», — деб ҳадик олиб, дарвозаларга махсус одамлар қўйган эди.

Шундай қилиб, Гаждумбек билан Равшан кўр бу кечасига отни шаҳарнинг деворидан иргитиб ўтмоқчи, аввал Равшан кўрни Бадбахт тоғига элтиб, кейин Ҳилолойни, кейин аёлини элтиб, барчаси қутилиб кетмоқчи булдилар... Кеч кириб, ярим оқшомдан оққандан кейин Гаждумбек отга миниб, Равшан кўр мингашиб олиб, Ҳилолой билан Гаждумбекнинг хотинига: — Эртан оқшомгача хотири жам утира беринглар. Худо ўлдирмаса, уч оқшомда Хунхордан буткул қутиламиз. Отимиз ишонимли тулпор, — дейишиб, Гаждумбек билан Равшан кўр мингашиб ҳовлидан чиқиб кетдилар. Ҳилолой меҳрли кузи билан Гаждумбек ва Равшан кўрга ялт этиб бир қараб, дарвозасини қамаб қола берди. Энди гапни Хунхор шоҳнинг айғоқчисидан эшитинг.

Айғоқчи айёр қоронги кечада кўчадан сувдай оқиб бир отга мингашган иккита кишининг ўтганини кўриб, дарров миршаббошисига хабар берди. Миршаббоши дарров Хунхоршоҳга: «Бир илдам отга икки одам мингашиб, куча билан шамолдай ўтиб кетди», — деб хабар берди. Шунда Хунхоршоҳ ҳар мурти шопдай, ўрти кўх-

на қопдай булиб, қушин бошлигига: — Уттиз минг аскарни олиб, ҳозирнинг ўзида шаҳарни ураб ол. Бундай бемаҳалда менинг шахрим кучасида мингашиб юрган ким. Мабодо Гаждумбек туркман билан ҳалиги синчиман деган ур-тик¹ бўлмасин, — деб фармон қилди. Қушин бошлиги ўттиз минг аскар билан шаҳарни ўрашга отлана берсин. Энди Гаждумбек билан Равшан кўрга келсак, аллақачон шаҳарнинг туққиз пахса деворидан отини иргитиб йулга тушгандан кейин Равшан Гаждумбекка: — Энди отнинг жиловини ўз кетишига қилиб қўйинг, отни ўз ҳолига қўймай қистаманг, — деб шу сўзни айтиб бораётир:

Тарк этайлик Хунхор мамлакатини,
Илоҳим, кўрмайлик душман эотини,
Жиловини бушатгин энди, Гаждумбек,
Курмак бўлсанг, кўринг тулпор отини.

Эшит, Гаждум ога, Равшан тилини,
Шундан кўзла Бадбахт тоғнинг белини,
Насиб қилса, кучиб бориб курайлик,
Лоладай яшнаган туркман элини.

Жундан ҳайда, асло тезлик истама,
Ўз ҳолидан оша отни қистама,
Шундай дамда аё, ога Гаждумбек,
Васваса ўйларни ҳаргиз эслама.

Ишонгин Куктемир отнинг кучига,
Юришин кўзлагин тоғнинг учига,
Гайрат қилиб чошттоҳ тушга етишиб,
Беркинайлик бир чўнғолнинг ичига.

Қулоқ сол, Гаждумбек, Равшан зорига,
Илоҳим, қолмайлик ёвнинг орига,
Қани бир кўр ҳолвачининг отини,
Жундан ҳайдаб, қўйгин ихтиёрига.

Шунда Гаждумбек Равшан кўрдан бу сўзни эшитиб, отнинг жиловини бушатиб, Бадбахт бели томонга туғри-
лаб, ўз ҳолича қўйиб юборди. Жонивор от худди юлдуздай оқиб ҳайдаб кетди. Шундан ҳайдаб, Гаждумбек билан Равшан кўр тонг бузарай деганда, Бадбахт тоғига

¹ Ўз суздан қайтмас.

яқинлашиб қолдилар. Шунда Равшан кўр Гаждумбекка:
— Қани, бир Хунхор томонга назар ташлаб кўр-чи,
тинчликмикан, — деб шу сўзни айтди:

Курман, куринмайди ҳеч зот кўзима,
Тогдая ел урилар келиб юзима,
Энди боқ, Гаждумбек, менинг сўзима,
Хунхор элга қара, у ён тинчликми?

Баҳоркордан келар тургай садоси,
Узоқлашган ухшар Хунхор ораси,
Куринмайми ҳеч ниманинг қораси,
Хунхор элга боқ-чи, у ён тинчликми?

Юзга яхтай тегар тоғнинг шамоли,
Йулиқсин бизларга бахтнинг жамоли.
Замона булмайди офатдан холи.
Хунхор элга боқ-чи, у ён тинчликми?

Сўз айтаман, ҳар на келса тилимга,
Гайрат камаримни бутдим белимга,
Шу топда ваҳима тушди дилимга,
Хунхор элга боқ-чи, у ён тинчликми?

Ҳилолойман янгам қолди Хунхорда,
Кечгача омонат гайри диёрда,
Тоқат йуқ унгача сену мен зорда.
Хунхор элга боқ-чи, у ён тинчликми?

Юрагим ҳавл олиб, дурсиллаб ёнар,
Шу ёқмоқлик билан ажаб уртанар,
Куз ёшим дарё буп дурни қизганар,
Хунхор элга боқ-чи, у ён тинчликми?

Равшан шурли ожизликдан оҳ урар,
Дустлар дийдорини маҳшарда кўрар,
Юрагим узидан ўзи ҳавл урар,
Хунхор элга боқ-чи, у ён тинчликми?

Шунда Гаждумбек отнинг жиловини тортиб, бури-
либ Хунхор шаҳри томонга қараса, бир қора тўзанг
босиб келаяптики, ҳеч қўйинг. Шунда Гаждумбек бу не
деган сир булди, деб қўрқиб, Равшан кўрга қараб, бир
сўз деди:

Қибла бетни босмиш қопқора тузон,
Билмайман бердим маҳшардан нишон,
Бир ёмон аломат кўрдим, Равшанжон,
Қибла бетдан келган туман не бўлди?

Вулутдай қорайиб уфқни тутди,
Юқори урлади, дунгларга етди,
Юрагим бир ажаб ҳавл олиб кетди,
Қибла бетдан келган туман не бўлди?

Ё бўлибди қиёматдан нишона,
Худойим бергайди бизга омон-а,
Кам-кам яқинлашиб келар бу ёна,
Қибла бетдан келган туман не бўлди?

Сўз айтаман турқимизга муносиб,
Илоҳим, бизларга етмасин осиб,
Кам-кам яқинлашиб келмакда босиб,
Қибла бетдан келган туман не бўлди?

Вулут келар чуқторилиб тиркашиб,
Соат сайин қалинлашиб буркашиб,
Кам-кам яқинлашар дунглардан ошиб,
Қибла бетдан келган туман не бўлди?

Бу қандай ваҳима, бу қандай офат,
Ишқилиб бир ёмон белги-аломат.
Ғаждумбек дер магар бўлмиш қиёмат,
Қибла бетдан келган туман не бўлди?

Шундай Равшан кўр Ғаждумбекдан бу сўзни эшитиб:
— Бўлмаса, бизни арвоҳ урибди. Бирор баччагар бизни
кўрибди. Дарҳол Хунхоршоҳга хабар берибди. Хунхор-
шоҳ орқамиздан қўшин юборибди. Бу тузанг Хунхоршоҳ-
нинг қўшинларининг от туғидан чиққан чанг. Энди,
Ғаждумбек ога, иш кўнглимиздагидай бўлмай, чапга ту-
шибди. Ҳилолой билан янгамга бора олмайсан. Тақдир
шу экан. Ога, энди улар Хунхорда кўзидан осилиб қола-
диган бўлди, — деса, Ғаждумбек қўрқиб кетиб: — Рав-
шанжон, сен Ҳилолой билан янгангнинг ҳасратини ей-
сан, ҳали ўзимиз нима бўламиз, ҳализамон қўлга тушиб
ўламиз, — деб қалтирай берди. Шунда Равшан кўр Ғаж-
думбекка:— Ога, энди нима бўлса, бўлди, қўрқма, ўзи-
мизни бу от қутқаради. Нима бўлса ҳам шундай индамай
қочиб кетганча, шу ерда тўхтаб тўрайлик. Хунхорнинг

қўшини келгандан кейин уларга мана турибмиз, отингга ишонсанг, қувиб етиб ол, деяйлик. Варибир етолмайди. Шуйтиб, нима бўлса ҳам қизилбошларни бир ҳасратда қолдириб кетайлик, — деди. Гаждумбек Равшан кўрнинг бу сўзини эшитиб, ноилож отнинг жиловини сақлаб турди. Бир пилла Хунхоршоҳнинг уттиз минг қўшини от йўрттиришиб, Гаждумбек билан Равшан кўрнинг яқинига етиб келди. Шунда қизилбошнинг саркардаси олдинга чиқиб: — Ҳа, туркманлар, қочиб қутилган жойларинг шу ерми? — деса, Равшан кўр қизилбошнинг саркардасига қараб, бир сўз деди:

Гайри дин қизилбош, қолма армонда,
Орқамдан ета олсанг, ҳайда отингни,
Етолмадим дема, бўлма дармонда,
Қувалаб тута олсанг, ҳайда отингни.

Қойил эмасман баҳорингга, ёзингга,
Туркман куринами сенинг кўзингга,
Амр айла ҳар қандай чавандозингга,
Орқамдан ета олсанг, ҳайда отингни.

Отларинг тўқол, ёл-думи кузами,
Минг боққанман ҳаргиз узин тузами,
Тулпордан ҳеч замон жоби узами,
Қувалаб тута олсанг, ҳайда отингни.

Кетганча йулларинг хатардан хатар,
Отинг яхши бўлса, қувишиб етар,
Қачон жоби чопса, тулпордан утар,
Орқамдан ета олсанг, ҳайда отингни.

Вулбул ошна булар богнинг гулига,
Ҳар бир сўзлар келар Равшан тилига,
Ана биалар кетдик Ёвмит элига,
Қувалаб тута олсанг, ҳайда отингни.

Бу сўзни саркада анда эшитди,
Гулдираб, қизариб, тутатиб кетди:
Баччагар туркманни дарров тутинг, деб
Қўшинининг барчасига амир этди.

Лоловлашди қизилбошлар ҳайқириб,
Қува кетди туркманларни от суриб,
Вўп қолди қиёмат, қий-чув, туполон,
Бир хил тентакларнинг оғзи кўпириб.

Ғаждумбек ҳам энди қўйди жиловни,
Нишонага олиб Бадбахт товни,
Жонивор тулпордай оти диққиллаб,
Орқада қолдирди қувлаган ёвни.

Жонивор Куктемир елдай елади,
Кам-кам чопган сайин илдам булади.
Жами душман қолиб кетиб орқада,
Лекин уч от ҳали қувиб келади.

Не ишларни кўрмас одам боласи,
Шунда ҳам бузилмас кунгил қалъаси.
Жимийиб яқинлаб қолди, ёронлар,
Келаятган уч тулпорнинг оласи.

Шунда Равшан кўр Ғаждумбекдан: — Орқамизда бир отнинг шобири келаяттир, у не тусли от? — деб сўради. Ғаждумбек: — Ўзи ола, бўйни тиккатоб, ўқдай бир бало, — деди. Равшан уни дарров эслаб: — Булмаса, қуёшга қараб ҳайда, — деди. Ғаждумбек Куктемирнинг жиловини дарров қуёшга буриб ҳайдаган эди, ола тулпор шафақ экан, қуёшга қараб чопа олмай, орқада қолиб кетди. Энди икки от қувиб келаяпти. Бу икки отнинг бирови оқбўз от эди. Шу оқ бўз от юлдуздай оқиб, Ғаждумбек билан Равшанга етай-етай деб қолди. Равшан кўр яна Ғаждумбекдан: — Орқамизда бир отнинг шобири чиқади. У қай тусли от? — деб сўради. Ғаждумбек: — Оқ бўз, бамисоли юлдуз, — деди. Равшан кўр бу отни ҳам эслаб: — Булмаса, тошлоққа қараб ҳайда, — деди. Ғаждумбек Куктемирни тошлоққа қараб ҳайдаган эди, Оқбўз отнинг оёғи тошга ярамас эди. Тошлоқда оёғини тош иргаб оқсаб, у ҳам орқада қолиб кетди. Ғаждумбек отни ҳайдаб, энди Бадбахт тоғининг тубига келиб қолганда, ҳалиги орқада келаятган бир от қувиб етишиб қолди. Шунда Равшан кўр Ғаждумбекдан яна: — Орқамизда бир отнинг шобири бор, у не тусли от? — деб сўради. Ғаждумбек: — Қора човқар, товуши заҳар, узун бўгин, — деди. Равшан кўр: — Агар шу от қора кўкиш бўлганда, бизни қувиб етар эди. Бунга шу ерда Куктемирни бир тўхтатиб, кейин ҳайдаб юборсанг, иложи шу, — деди. Ғаждумбек Куктемирнинг жиловини таққа тортиб тўхтатган эди, қора човқар етиб келиб, у ҳам таққа тўхтади. Ғаждумбек отни ҳайдаб юборган эди, Қора човқар шу тўхтаганича тўхтаб, қолиб кетди. Шуйтиб, Ғаждумбек билан Равшан кўр душманнын қувғинидан қутилиб, Бадбахт тоғига чиқиб кетди.

Бадбахт тоғининг бу бетини Асқар тоғи дер эди. Шу тоғнинг бу ёғида туркманлар элати эди. Гаждумбек билан Равшан кўр тоғдан ошинқираб, бир яйпонга тушиб, Куктемирни ўтга қўшиб, дам олишиб, Ҳилолой билан Гаждумбекнинг хотини Хунхорда қолиб кетганига ҳасрат ва надомат қилиб, йиглашиб ётдилар. «Бош қаттиқми, тош қаттиқ», «Бошга тушганини кўз кўрар», деб Гаждумбек билан Равшан кўр кўникмакдан бошқа илож топмай, шу тоғда оқшомни ўтказдилар. Эрта билан Гаждумбекнинг узидан-узи бир оз ичидан санчиқ бўлиб чиқди. Дарров яна иккови мингашиб, тоғдан бериги бовурга тушиб, текисликда тулпор оёғида кечгача юриб, кўкланг деган туркманлар уругидан ўтиб, такани оралаб, Ёвмитга етдилар. Кечқурун бир ерга келиб тушмакчи бўлдилар. Шунда Гаждумбек мени отдан суяб ол, деб бир сўз айтди:

Қизил гуллар очилмайин сулибди,
Ё билмайман поймонам ҳам тулибди,
Тақдир ҳукми билан Ёвмит элига
Гаждум оғанг тупроқ тортиб келибди,
Аста мени суяб олгин, Равшанжон.

Иситмалаб, қорним кўпчиб боради,
Кузимнинг зиёси учиб боради,
Бошим оғиб, мазам қочиб боради,
Аста мени суяб олгин, Равшанжон.

Тиззамда қолмади кучим-мадорим,
Ташна бўп тугади сабрим-қарорим.
Мазам қочиб ҳеч қолмади оҳорим,
Аста мени суяб олгин, Равшанжон.

Бошимни кўтарсам, айланар ажаб,
Пита, тошлар парак бўлиб бўлдираб,
Тупроқ тортиб Ёвмит келган ухпайман,
Тақдири баҳона сабабдан сабаб,
Аста мени суяб олгин, Равшанжон.

Албатта дунёга устун бўлмайман,
Чирогим, рози бўл, тирик қолмайман,
Эсим оғиб, ақл-ҳушим билмайман,
Аста мени суяб олгин, Равшанжон.

Улут дедим остонага бош урдим,
Сирим айтмай ганимлардан яширдим,

Узалигимни, таслим булмай найлайин,
Аввал худо, дуом сенга топширдим.

Равшан узи кўан кўрмас мунгтадак¹,
Гаждумни туширди базўр, буп ҳалак,
Тушиб туриб мажол қолмай бечора,
Ёта берди ерга дастингдан фалак.

Найласин, шу ерда юм-юм йиглади,
Ҳасрат-армонларман багрин доғлади,
Таслим булмай нетсин ночор бандаси,
Энди узин улмакликка чоғлади.

Қора кўзли ёрим душман элида,
Не армонлар бордир синглим дилида,
Деб огъини каппа очиб бечора,
Ҳасанбек, деб тақрор айтиб тилида.

Узоқ-узоқларга кўзи сузилди,
Кўзада ёши мунчоқ-мунчоқ тизилди,
Равшан кўрнинг тиззасига бош қўйиб,
Шуйтиб Гаждумбекнинг жони узилди.

Ҳай аттанг, Равшанга булди қиёмат,
Дод айлаб чекади оҳу надомат,
Қулликдан қутқарган Равшан шўрлини
Қайғқдасан энди Гаждум валламат.

Равшан узи кўан ожиз фидойи,
Ҳам куришнинг, ҳам ёрининг гадойи.
Бу кимсасиз чўлда нима қилади,
Не савдога дучор этди худойи.

Кишнайти Куктемир ақли-эси бор,
Равшаннинг шу отдан бошқа неси бор,
Кўзсиз сувори буп қайга боради,
Бу далаинг баланди бор, паси бор.

Кимсасиз бу чўлда нола қилади,
Билмайди, оқибат нима бўлади,
Яратганга айлаб Равшан муножот,
Шунда биров келмаклигин тилади.

¹ Ожиз, бечора.

Шуйтиб, Равшан кўр Гаждумбекнинг жасади олдида ҳайрон бўлиб утирганида, учта бозорга бораётганлар шу ерга келиб қолиб, Равшан кўрга ёрлашиб, йўлнинг бошидан битта гўр ковлашиб, улай-булай қилишиб, Гаждумбекни расмлаштириб, шунда кўмдилар, Равшан кўр бозорчилардан ўзининг Жигалибекнинг ўгли ва Гаждумбекнинг Оғалибек ўгли эканини яшириб, Қизилбошга асир тушиб кетган туркманларданмиз, қочиб кетаяпмиз, деб қўяқолди. Равшан кўрнинг кўнгли учун уч бозорчи шу ерда тунашиб, эрта билан Равшан кўрни ўз отига миндириб, отни етаклашиб, чошка вақтида Ёвмитнинг бозорига етиб келдилар. Равшан кўр уйлаб: «Ардисари ишим чапга сўққан бахтсиз йигит чиқдим. Энди туркманга келдим, нима бўлдим. Менга от энди нима керак», — деб ҳалиги бозорчилар билан от бозорига бориб, Куктемирни харидорнинг сўраганига сотиб юборди. «Гаждумбек нималар қилмаган, энди унинг йўлида худойи, хайрия қилиб, дастурхондан элга ош берман десам, кўзим йўқ, ўзим бир мунгтадак бўлсам. Кел, худо кўрмас жой йўқ. Шу отнинг пулини бозорда сочиб юборай, буюрган кишилар олар», — деб тангаларини от бозорида сочиб юборди.

Туркманда бирор воқеани тезда унитиб юбориш одати бор. Шуйтиб, Равшан кўрни ҳеч ким Жигалибекнинг ўгли эканлигини билмай: «Бу бир ажойиб савдойи дарвиш экан», — дейишиб, Равшан кўрга: — Сен художўй бўлсанг, хонақога бор, — деб эргаштириб, бировлари хонақога келтириб қўйдилар. Ана шуйтиб, дарвишнинг бошқа ватани йўқ, Равшан кўр шу хонақода қолди. «Мен энди бу шайхларнинг овқатига текингина шерик бўлмайин», — деб, самоварда дамловчи бўлиб шу хонақода бир улмас кунини ўтказа берди. Энди Ҳилолдан сўзни эшитинг.

Ҳилолой билан Гаждумбекнинг хотини бир неча кун Равшанбек билан Гаждумбекнинг йўлига қараб, охири шаҳарга келган баъзи туркманлардан воқеанинг анигини эшитиб, жуда ҳам гамгин бўлишиб утирганларида, Ҳасанбек кириб келди. Шунда Ҳилолой шўрли Ҳасанбекни кўриб, тулиб утирган эмасми, бирдан дод, деб йиглаб, Ҳасанбекка қараб бир сўз деди:

Қабо фалак жафо солди бошим,
Душман оғу қўшди ичган ошим,
Янгам йўлдош бўлди кўзда ёшим,
Туганмас савдога қолдим, акажон.

Шумлигимдан қайгу келди бошима,
Дард ути туташди ичу ташима,
Ҳолим сураб ҳеч ким келмас қошима,
Шундай можарога қолдим, акажон.

Гайри юртда мойтарилдим, тайрилдим,
Уча билмай қанотимдан қайрилдим.
Ҳам оғамдан, ҳам турамдан айрилдим.
Дарди бедавога қолдим, акажон.

Шаҳар ичида нелар утди, билмадинг,
Ё билсанг ҳам унда парво қилмадинг,
Бури уясида улоқдай буп боғланиб,
Синглинг қолди кузи тўрт буп, келмадинг,
Ғам ютиб жафога қолдим, акажон,

Ҳилолой зор йиглар бунда нотаваон,
Бошимни қоплади айролиқ туман,
Дунёда жудолик жуда бир ёмон.
Ҳажр отли балога қолдим, акажон.

Ҳасанбек «Ғаждумбек билан Равшан қочиб, орқасидан уттиз минг Хунхоршоҳнинг қушини қувалаб, улардан қутилиб кетган эмиш. Равшанни Хунхоршоҳ кўр қилиб кўзининг хунига бир от берган экан, у от тулпор чиқибди. Шўйтиб, Ғаждумбек билан Равшан кўр Қизилбошларни тоза армонда қолдириб кетибди», — деб эшитиб утирганида, Хунхоршоҳдан Ҳасанбекка одам бориб, «Ғаждумбекнинг бола-чақасини олиб кетсин. Ҳовлиси, моли подшоликка олинди», — деган хабарни етказди. Ҳасанбек бундай ҳодиса-хабарни эшитиб, Ҳилолойни ва Ғаждумбекнинг аёлини қўриққа кўчириб кетиш учун икки туя билан дарров жунаб, Ғаждумбекнинг ҳовлисига етиб келган эди. Ҳилолойнинг бу нолишини эшитиб: — Хафа булма, булар иш бўлибди. Энди дод-вой қилганинг не фойда. Ғаждумбек булмаса, мен бор. Сенга Ғаждумбек ҳам, мен ҳам бирдаймиз. Балким ҳали бир сабаб бўлиб ўзимиз ҳам вақти-соати қелиб, Ёвмитга борармиз. Худо ўлдирмаса, ўшанда бир-биримизни кўрармиз, — деб Ҳилолой билан Ғаждумбекнинг хотинига дилдорлик бериб, туяга миндириб, қўриқдаги туркман овулига олиб кетди. Қўриқда Ҳасанбек бу икки муштипарни ҳам рўзгорига қўшиб, катта оила бўлиб яшай берди.

Ҳилолойнинг бўйида ҳомила бор эди. Туққиз ой, туққиз кун, туққиз соат, туққиз минут утиб, Ҳилолойга тулғоқ пайдо бўлиб, жуда тулғоғи қаттиқ бўлиб, қийналиб, гоҳ ўзини билиб, гоҳ ўзидан кетиб алаксиб, сандираб, Равшанни йуқлаб, Равшан қўлимдан тут, деб шу сўзни айтди:

Ҳар доим толиқдим, тутгин қўлимдан,
Қувватим-мадорим кетди белимдан,
Йироқлашмасдинг-ку менинг олдимдан,
Куринмайсан, қаёқдасан, Равшанжон.

Вафо деган шундай-шундай бўлами,
Ёридан ўзини йироқ қилами,
Ё бунда киришни уят билами,
Товушинг йуқ, қаёқда сен, Равшанжон.

Доимо айладим сенга вафони,
Ўзинг билан кўрдим завқу сафони,
Лозим кўрасанми менга жафони,
Йуқса агар қиёматдасан, Равшанжон.

Ё кетган эдингми акамман овга,
Томоша қилгани Бадбахтдай товга,
Меҳрим айлар сенга битта ул совга,
Ҳа демайсан, қаёқдасан, Равшанжон?

Мен эдим муштипар, мунглиқ, бечора,
Тортқилаб айлади момо овора,
Раҳм айласанг-чи бунда мен зора,
Билмайсанми, қаёқдасан, Равшанжон.

Эшитгин Ҳилолойнинг оҳу зорини,
Олдингда сарф этсин ҳарна борини,
Одам шуйтиб ташлармикан ёрини,
Билмай қолдим, қаёқдасан, Равшанжон.

Шу аҳволда Ҳилолой қийналиб, туголмай, охири ҳалок бўлди. Ҳасанбекнинг кузи қоронгилашиб, огир мушибатга қолди. Ҳилолойнинг таъзиясига қўриқдаги барча туркманлар йигилиб келди. Ҳаммасининг мусофир бу юртда мотами янги бўлиб, кечқурун Ҳилолойни тупроққа топшириб қайтдилар. Шундай қилиб, туркманлар Ҳасанбекникида Ҳилолойнинг ошу сувини қилиб, тарқалишдилар.